

De Groene Kracht van Overijssel; een trendanalyse (concept)

Hein Vrolijk, augustus 2011

Inleiding

Deze trendanalyse is bedoeld om de discussie over de toekomst van de landbouw in Overijssel te voeden. Dat gebeurt op een manier die nog niet zo gangbaar is bij toekomstverkenningen. In dit rapport kijk ik vooral naar de positie die de verschillende onderdelen van de groene sector in de afgelopen anderhalve decennia hebben ingenomen. Welke daarvan zijn in Overijssel gegroeid, welke zijn op hun retour? En welke onderdelen zijn relatief sterk of juist zwak (geworden) ten opzichte van de rest van Nederland? Een gedegen antwoord op deze twee vragen maakt het beter mogelijk, zo is de gedachte, om een discussie over mogelijke en wenselijke scenario's voor de toekomst te voeren.¹

De volgende uitgangspunten liggen aan de basis van deze trendanalyse:

1. De toekomst 'ligt in het verlengde van het verleden'. Wat zeker niet betekent dat lijnen uit het verleden simpelweg doorgetrokken kunnen worden, maar dat de toekomst zich beter laat kennen naarmate patronen en trends uit het verleden zichtbaar worden;
2. Het meeste toekomstperspectief hebben de economische activiteiten waar je als provincie (of als regio, land, bedrijf of persoon) relatief goed in bent en die een groeiende vraag kennen;
3. De 'groene ruimte' is meer dan alleen de teelt van vee en gewassen ten behoeve van voedselconsumptie, en de (toekomstige) gang van zaken in de primaire landbouw heeft ook invloed op een groot aantal aanverwante activiteiten.

Om met het laatste te beginnen, deze trendanalyse gaat er vanuit dat de *groene* ruimte - de ruimte voor planten en dieren - niet alleen gebruikt kan worden voor deze landbouw in de gebruikelijke zin (ook wel aangeduid als agrofood). Sommige boeren hebben de laatste jaren aanvullende activiteiten ontwikkeld in de sfeer van recreatie, landschap- en natuurbeheer en zelfs zorg en windmolens; men spreekt dan van verbrede of multifunctionele landbouw. Maar naast boeren en tuinders – gedefinieerd als bedrijven die als agrarisch staan geregistreerd – zijn er ook andere gebruikers van de groene ruimte. Activiteiten die men onder de multifunctionele landbouw rekent, kunnen eveneens worden verricht door burgers die over een lap grond beschikken; en dat lijkt ook in toenemende mate te gebeuren. Verder kunnen we bij voorbeeld denken aan hoveniers, groenvoorziening, maneges of kinderboerderijen, allemaal activiteiten die op een of andere manier de groene ruimte gebruiken. Bedacht moet worden dat in het buitengebied steeds minder boeren wonen, en steeds meer burgers die het platteland prefereren boven het stedelijk gebied, als woonplek maar vaak ook als plek om allerlei economische activiteiten te verrichten.

Er zijn in feite twee bewegingen, die overigens al lange tijd gaande zijn maar zich nu lijken te versnellen: niet alleen doen burgers activiteiten in de primaire sfeer die vroeger alleen boeren deden (het houden van paarden, pony's, schapen e.d.), er zijn daarnaast steeds meer activiteiten door burgers die voortkomen uit de primaire sector. Ik doel op het bewerken van melk en andere agrarische producten, op slachterijen maar ook op allerlei machines en apparaten en vormen van dienstverlening die inmiddels gangbaar zijn bij de landbouw en in de voedselverwerking, allemaal activiteiten die vroeger ontbraken of op de boerderij werden gedaan, en nu vaak in of bij de stad plaatsvinden. Vanwege deze twee bewegingen – veel burgers trekken naar het platteland en veel agro-activiteiten naar de stad – moet de landbouw in een groter kader worden gezet dan alleen de primaire sector. Wat ook betekent dat het niet zo vruchtbaar is om een al te stringent onderscheid te maken tussen boer en burger, of tussen landbouw en natuur. Het gaat er vooral om *welke* groene activiteiten worden verricht, en niet door wie.

Uitgaan van de structurele ontwikkelingen die zich in het verleden hebben voltrokken, is een tweede kenmerk van deze trendanalyse. Zicht op de toekomst krijg je vooral door inzicht in de historische dynamiek. Dit betekent natuurlijk niet dat alle trends die uit de historische analyse naar voren komen, eenvoudigweg naar de toekomst

---

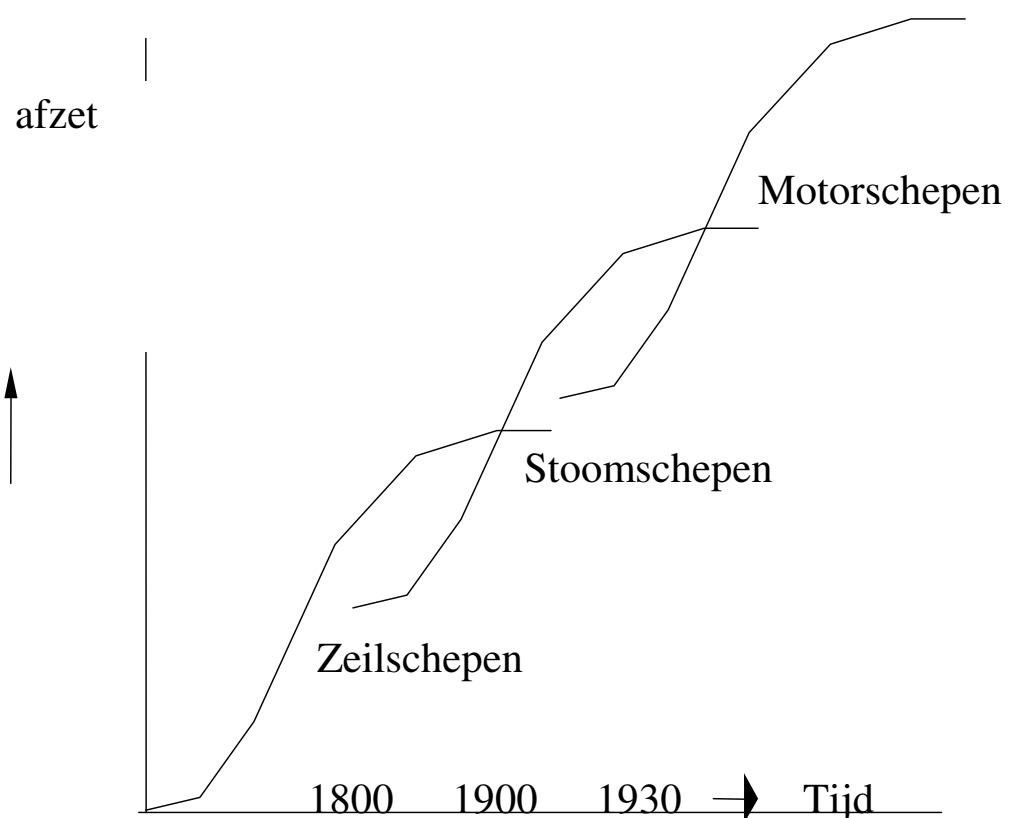
¹ Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling om allerlei thema's en prioriteiten in het provinciale, landelijke of Europese beleid te bespreken, bijv. op het terrein van de biobased economy; de aandacht gaat vooral uit naar lange-termijn ontwikkelingen die als het ware van onderop komen en niet altijd even zichtbaar zijn. De verbinding met de actuele beleidsthema's wordt soms wel in de discussievragen gemaakt.

kunnen worden doorgetrokken. Bij sommige zijn externe (exogene) trendbreuken te verwachten, en bij de meeste trends leidt sterke groei op een gegeven moment tot een bepaalde mate van verzadiging (endogeen). Daarom maakt deze trendanalyse gebruik van een benadering die als evolutionair, dynamisch of ecologisch kan worden aangeduid. Daarin wordt uitgegaan van een levenscyclus die meestal de vorm heeft van een S-curve. (zie figuur 1 met op de x-as de ontwikkeling in de tijd en op de y-as de afzet of een andere indicator voor de mate van succes.) Deze S-curve laat zien dat een nieuwe populatie – dat kunnen planten of dieren zijn, maar ook producten, bedrijven of technologieën – klein begint, aanvankelijk vaak niet zichtbaar omdat we gewend zijn te denken en te kijken in termen van *bestaande* populaties. Na verloop van tijd komt de groei van die populatie in een stroomversnelling en is er vaak sprake van exponentiële groei. Op een gegeven moment vlakt de groei af, en ontstaat stagnatie en mogelijk zelfs negatieve groei. Anders gezegd, de ‘verspreiding’ van deze populatie wordt kleiner zodra nieuwe producten of technologieën opkomen, die nog beter voorzien in bestaande of nieuwe behoeften (zie figuur 1 over de evolutie in het vervoer over water).

- Denken in termen van een levenscyclus is onder meer nuttig voor onderwijsinstellingen. Zo is er in groeifase sprake van een sterke uitbreidingsvraag in de personele sfeer, zodat een groeiende behoefte ontstaat aan nieuwe arbeidskrachten die aan bepaalde onderwijsspecificaties voldoen. In de stagnatiefase daarentegen gaat het vooral om de vervangingsvraag, die ontstaat wanneer bestaande werknemers de bedrijfstak verlaten, bijv. door pensionering, arbeidsongeschiktheid of overstap naar andere bedrijfstak.
- Ook het innovatieproces is sterk afhankelijk van de fase in de levenscyclus. In de eerste fase is er vooral behoefte aan productinnovaties omdat voortdurend geëxperimenteerd moet worden met de specificaties en de gebruiksmogelijkheden van het nieuwe product, terwijl in de latere fasen proces- en diensteninnovaties domineren omdat het dan belangrijk wordt het uitgekristalliseerde product goedkoper en betrouwbaarder te maken, of te verbinden met bestaande of nieuwe diensten.
- Een derde voorbeeld is de bedrijvendynamiek. In de beginfase zien we veel nieuwe bedrijven, terwijl in de latere fasen het aantal bedrijven sterk afneemt door een proces van schaalvergroting en consolidatie.

Een nadeel van de levenscyclusbenadering is dat van tevoren niet nauwkeurig kan worden aangegeven wanneer de ene fase van de levenscyclus overgaat in de andere. Dit nadeel kan goeddeels worden opgeheven als inzicht bestaat in de dynamiek die aan de levenscyclus ten grondslag ligt.

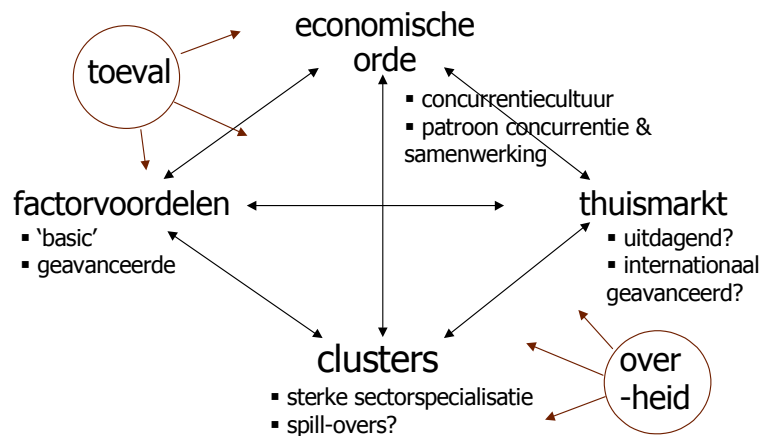
Figuur 1: de S-curve voor opeenvolgende generaties van schepen

Die dynamiek kan grotendeels worden blootgelegd door toepassing van de zogeheten Diamant van Michael Porter, en daarmee komen we op het derde kenmerk van deze trendanalyse. Deze hoogleraar van Harvard constateerde dat bedrijven die wereldwijd toonaangevend zijn in een bepaalde bedrijfstak vaak uit dezelfde streek afkomstig zijn en – ondanks een sterke internationalisatie - meestal daar nog steeds het zwaartepunt van hun activiteiten hebben. De sterke mate van regionale specialisatie die hij in veel bedrijfstakken aantroef, was in de regel niet goed te herleiden tot relatieve voordelen in arbeid, kapitaal en zelfs grondstoffen, zoals traditionele economieën meestal veronderstellen. Hij kwam tot een viertal factoren die bepalen waarom een land of regio bij bepaalde producten of bedrijfstakken relatief succesvol is, en bij andere veel minder. Deze factoren, die ervoor zorgen dat in een bepaalde bedrijfstak de bedrijven uit de ene regio het structureel beter doen dan hun concurrenten uit andere regio's of landen, worden weergegeven in figuur 2.²

De Porter-benadering heeft een ecologische invalshoek, omdat ervan wordt uitgegaan dat niet alle vormen van bedrijvigheid – vaak aangeduid als branches, bedrijfstakken of sectoren – overal even goed gedijen. Daarom is het van belang eerst te achterhalen welke groene bedrijfstakken het blijkbaar goed doen in Overijssel (wat in dit rapport gebeurt) en vervolgens welke van de ondergenoemde factoren daarvoor verantwoordelijk zijn.

Figuur 2: de Diamant van Porter

Er zijn verschillende methoden om te achterhalen welke bedrijfstakken excelleren in een bepaald gebied. Als het gaat om *landen* wordt meestal gewerkt met het aandeel in de wereldhandel. Producten en bedrijfstakken met een hoog exportvolume zijn relatief sterk in termen van concurrentiekracht omdat de internationale concurrentiestrijd vooral wordt uitgevochten op de wereldmarkt; dit is het gedeelte van de wereldproductie dat internationaal wordt verhandeld en daarom te maken heeft met buitenlandse concurrentie^{3, 4}.

² Dit model heeft Porter ontwikkeld en toegepast in zijn boek "The Competitive Advantage of Nations" (Porter 1990) en heeft zich sindsdien in een grote populariteit mogen verheugen, ook in Nederland (voor een overzicht: Jacobs et al, 1990). In Snijders et al (2007) is de Porter-benadering gehanteerd voor een zevental agrosectoren waarin Nederland relatief succesvol is. En Vrolijk (2009) gebruikt deze methode om drie onderdelen van de Noordelijke agribusiness te beoordelen: suiker, aardappelzetmeel en pootaardappelen. In Vrolijk (2010) ging het niet specifiek om een bepaald product maar vooral om het in kaart brengen van een economische potentie van een bepaald gebied, in dit geval de Veenkoloniën. Het Porter-model vormt inmiddels de basis van het regionaal-economisch beleid van het ministerie van Economische Zaken (inmiddels ELI), waarin gesproken wordt over regionale pieken in het economische landschap. Alleen de bedrijfstakken waarin een regio excelleert – volgens de methode van Porter – komen in aanmerking voor stimulering ('backing the winners').

³ Een hoog aandeel in de wereldhandel kan samengaan met een laag aandeel in de wereldproductie. Grote landen hebben een grote thuismarkt en daarom – in de regel – een hoog aandeel in de wereldproductie. Als die thuismarkt wordt afgeschermd van buitenlandse concurrentie – wat vaak het geval is – zegt een hoog productie-aandeel weinig over de internationale concurrentiekracht. De wereldhandel is bij uitstek het terrein waarop landen of regio's kunnen bewijzen hoe sterk ze zijn. Kleine landen zoals Nederland hebben een klein aandeel in de wereldproductie maar kunnen bij sommige producten een hoog aandeel in de wereldhandel hebben, zoals bijv. bij bloembollen.

⁴ Het nadeel van deze methode is dat sommige producten zich minder lenen voor export (productie in Nederland en verkoop in het buitenland) en meer voor andere vormen van internationalisering, zoals verkoop van licenties en FDI (foreign direct investment) waarbij niet alleen de verkoop maar ook de productie in het buitenland plaatsvindt. Bovendien kan het aandeel in de wereldhandel kunstmatig hoog zijn wanneer er veel exportsubsidies worden verleend.

In deze trendanalyse wordt een andere methode gebruikt, omdat er op regionaal of provinciaal niveau vaak geen statistische gegevens zijn over de exportpositie van de producten die in de regio worden geproduceerd. Daarom wordt gekeken naar het *specialisatiepatroon* van Overijssel: welke producten of bedrijfstakken hebben daar een relatief hoog aandeel (gekregen), vergeleken met de rest van Nederland. Het lijkt aannemelijk dat Overijssel voor die producten of bedrijfstakken meer voordelen biedt dan andere provincies; men spreekt dan over comparatieve voordelen. Om te achterhalen of die voordelen structureel zijn en welke factoren daaraan ten grondslag liggen, kan vervolgens de Diamant van Porter worden toegepast; een exercitie die in deze notitie nog niet wordt uitgevoerd.

De volgende paragraaf laat zien dat vanaf 1996 het agrocluster als geheel behoorlijk is teruggelopen in Nederland, in termen van werkgelegenheid. In hoeverre kennen Noord-Overijssel, ZW-Overijssel en Twente een afwijkende ontwikkeling? Na het beantwoorden van deze vraag wordt ingezoomd op de verschillende onderdelen van dit cluster in Overijssel: welke daarvan hebben in de afgelopen 15 jaar een groter, welke juist een kleiner aandeel gekregen?

Paragraaf 3 gaat over de verschillende bedrijfstakken in de twee grootste onderdelen van het agrocluster: de landbouw en de voedingsindustrie. Bij de bespreking van de ontwikkelingen in de landbouw komt onder meer de rol van de EU-landbouwsubsidies aan de orde. Ook wordt gekeken naar het aandeel van de zogeheten hobbyboeren in Overijssel.

In paragraaf 4 kijken we met een heel andere bril naar de groene sector. Wat vroeger de landbouwschool heette, wordt nu de Groene School genoemd. De vraag is in welke economische bedrijfstakken de leerlingen van de Groene School terecht kunnen komen en hoe de werkgelegenheidsontwikkeling is geweest in die bedrijfstakken. Tevens wordt bekeken welke daarvan oververtegenwoordigd zijn in Overijssel, want dat duidt volgens Porter op de mogelijke aanwezigheid van comparatieve voordelen. Dit houdt in dat sommige bedrijfstakken relatief sterk zijn in Overijssel en andere veel minder, in vergelijking met andere gebieden in Nederland of daarbuiten. Deze combinatie van groei in de werkgelegenheid en aanwezigheid van comparatieve voordelen wordt daarna ook toegepast voor de agrarische toeleveringssector, een onderdeel van het agrocluster dat in het algemeen relatief hoogwaardige werkgelegenheid met zich meebrengt.

Ook is er aandacht voor vormen van landbouw die de laatste decennia zijn opgekomen: biologische en verbrede landbouw. Verder wordt rekening gehouden met het feit dat het buitengebied niet alleen wordt bewoond door boeren maar in toenemende mate door burgers die op het platteland allerlei activiteiten ontplooiën die deels als productie, deels als consumptie beschouwd kunnen worden. De notitie sluit af met de belangrijkste bevindingen en discussiepunten.

Tot slot twee opmerkingen over de aard van de analyse waar hier verslag van wordt gedaan. Het is eerder een kronkelige weg dan een rechte weg die u zult bewandelen bij het lezen van deze notitie. Dat ligt deels aan het onderwerp: de landbouw en alles wat daarbij hoort, kun je en moet je zelfs vanuit verschillende gezichtspunten bezien, zelfs als je alleen door een economische bril kijkt zoals hier gebeurt.

Een ander kenmerk is het gebruik van statistische data, voor zover mogelijk over de periode 1996-2010. Het grote voordeel van statistieken is dat trendmatige ontwikkelingen snel zichtbaar worden, en dat deze ontwikkelingen op verschillende aggregatieniveaus bekeken kunnen worden (in- en uitzoomen). Maar zorgvuldigheid in het gebruik van statistische gegevens is uiterst belangrijk om geen vertekend beeld te krijgen.

- Vooral in de landbouw zijn er vaak grote jaarlijkse schommelingen, die geëlimineerd moeten worden als het gaat om lange-termijn processen. Daarom heb ik, voor zover mogelijk, steeds gewerkt met het gemiddelde over 1996 en 1997 en over 2009 en 2010.
- Ook het analyse-niveau is belangrijk. Trends op geaggregeerd sectorniveau laten vaak een rechte lijn zien, maar als je gaat inzoomen op verschillende onderdelen van die sector blijkt dat de optelsom van allerlei plussen en minnen te zijn.

Maar ondanks alle zorgvuldigheid, het blijven statistieken en die krijgen pas betekenis als ze worden 'ingekleurd' door de mensen uit de praktijk. Bovendien is slechts één indicator gebruikt, namelijk het aantal arbeidsplaatsen; omdat daarmee vergelijkingen in de tijd gemakkelijk gemaakt kunnen worden. Deze notitie heeft dus niet het laatste woord maar is eerder het startpunt van een gefundeerde discussie over waarschijnlijke, mogelijke en wenselijke toekomstpaden voor de groene sector in Overijssel. Als eerste aanzet bevat deze notitie steeds enkele vragen die zich opdringen naar aanleiding van de statistische analyse.

De ontwikkeling van de agrosector in vogelvlucht

Deze paragraaf gaat over de Overijsselse agrosector als geheel. Zoals straks zal blijken worden niet alleen de landbouw, vaak aangeduid als de primaire sector, maar ook de voedingsindustrie en allerlei toeleveringssectoren onder de agrosector gerekend.

Tabel 1 laat zien dat het belang van de agrosector qua werkgelegenheid in de drie Overijsselse regio's behoorlijk is afgenomen in de periode 1996-2008. Daarmee was Overijssel geen uitzondering want dat gold ook voor Nederland als geheel, waar het aantal agro-banen gemiddeld met 15% is ingekrompen. Toch zijn er regio's waar de agro-werkgelegenheid is toegenomen, zoals in Zuidwest-Drenthe met een stijging van 2% t.o.v. 1996. Afgezien van die uitzonderlijke regio is het aantal agro-banen in de drie Overijsselse regio's minder hard gedaald dan in de omringende gebieden, zoals Zuidoost-Drenthe en de Achterhoek.

Het gemiddeld aantal banen per vestiging ligt relatief laag in vergelijking met het Nederlands gemiddelde. Dit duidt erop dat relatief kleinschalige agro-onderdelen, zoals de primaire sector, hier overheersen. Verderop zal blijken dat de landbouw in Overijssel bovendien relatief veel hobbyboeren telt.

Tabel 1: Veranderingen van de werkgelegenheid in de agro-sector, 1996-2008

COROP-gebied	Verschil 1996-2008		Gemiddeld aantal banen per vestiging		Locatie-quotient		Massa-quotient	
	absoluut	in %	1996	2008	1996	2008	1996	2008
ZO-Drenthe	-1034	-17%	3,25	3,55	1,44	1,41	1,30%	1,28%
ZW-Drenthe	99	+2%	2,84	3,67	1,44	1,65	1,07%	1,29%
Noord-Overijssel	-1449	-10%	2,71	3,30	1,44	1,39	2,96%	3,14%
ZW-Overijssel	-1056	-13%	3,92	4,58	1,96	1,98	1,64%	1,68%
Twente	-3529	-16%	3,24	3,80	1,26	1,26	4,62%	4,58%
Veluwe	-5389	-21%	4,26	4,62	1,32	1,20	5,36%	5,00%
Achterhoek	-5529	-15%	3,81	3,89	1,90	1,76	4,64%	4,11%
Nederland	-73497	-15%	4,10	4,59	1	1	100%	100%

Bron: PBL 2010 (gebaseerd op LISA-cijfers); eigen berekeningen

Tabel 1 biedt ook informatie over de locatiequotiënt. Deze indicator zegt iets over de mate van relatieve over- of ondervertegenwoordiging ten opzichte van Nederland als geheel. Bij een waarde >1 is de betreffende sector of cluster oververtegenwoordigd; bij een waarde <1 is er sprake van ondervertegenwoordiging (PBL 2010).

In de drie Overijsselse regio's is de agrosector duidelijk oververtegenwoordigd, zij het in mindere mate dan bijv. het Westland of Zeeuws-Vlaanderen. Dat gold in 2008 nog sterker dan in 1996. Anders gezegd: de werkgelegenheid in die sector is weliswaar afgenomen maar die daling was minder dan het Nederlandse gemiddelde. Ook in de regio's ten noorden van Overijssel is de agrosector oververtegenwoordigd, zowel in 1996 als in 2008. Op de Veluwe en in de Achterhoek daarentegen is de oververtegenwoordiging van de agrosector duidelijk minder geworden in deze periode. De oververtegenwoordiging van de agrosector is het sterkst in Zuidwest-Overijssel.

Het aandeel van geheel Overijssel in de totale agrosector in Nederland – de massaquotiënt – is wat betreft het aantal banen ongeveer 9%, zowel in 1996 als in 2008. Het grootste aandeel heeft de regio Twente, met 4,6%; daar is de afname van de agro-werkgelegenheid het grootst, net iets groter dan het Nederlandse gemiddelde van 15%.

Discussie 1

Het meest opvallend is de *toename* in de werkgelegenheid bij het agrocluster in ZW-Drenthe (Meppel en Hoogeveen), wat voor Nederlandse begrippen nogal uitzonderlijk is. Gezien de sterke toename van het gemiddeld aantal werknemers per vestiging lijkt het vooral te gaan om een groei van de relatief grootschalige *agro-industrie of dienstverlening*. Gaat dit ten koste van de vergelijkbare bedrijvigheid in Overijssel?

Tabel 2 laat zien uit welke onderdelen de agrosector bestaat, en hoe in Overijssel de werkgelegenheid zich in die onderdelen heeft ontwikkeld in de periode 1996-2010. In 1996/97 had bijna tweederde van de agro-werkgelegenheid betrekking op de primaire sector, dus op de landbouw. In de laatste 14 jaar is het aandeel van de land- en tuinbouw met 10 procentpunten gezakt, maar nog steeds komt de meerderheid van de agro-arbeidsplaatsen (incl. zelfstandigen) voor rekening van de primaire sector; wat landelijk gezien nogal veel is, zoals straks duidelijk zal worden.

Het grootste onderdeel van de *secundaire* agro-sector is de voeding- en genotmiddelensector (V+G). Deze nam in 1996/97 18 procent van de agro-werkgelegenheid in Overijssel voor zijn rekening, en 20 procent in 2009/10. Het aantal arbeidsplaatsen is in die periode echter afgenomen, vandaar de score -/+ .

Tabel 2: veranderingen in werkgelegenheid in de diverse agro-onderdelen, 1996-2010

sbi	Bedrijfstak	Aantal arbeidsplaatsen			Aandeel in agrosector		Score *
		1996/97	2009/10	verschil	1996/97	2009/10	
subtotaal primaire sector		28.498	19.724	-8.774	65,2%	55,2%	--
0161	Dienstverlening voor landbouw	2.443	3.130	687	5,6%	8,8%	++
1011	Slachterijen (geen pluimvee)	1.159	693	-466	2,7%	1,9%	--
1012	Pluimveeslachterijen	452	585	133	1,0%	1,6%	++
2830	Landbouwmachines en –werktuigen	1.115	1.283	168	2,6%	3,6%	++
2893	V+ G-machines en –apparaten	802	1.069	267	1,8%	3,0%	++
4611	Handelsbemiddeling landbouwproducten	39	108	69	0,1%	0,3%	++
4617	Handelsbemiddeling V+G-producten	24	297	273	0,1%	0,8%	++
4622	Groothandel in bloemen en planten	313	391	78	0,7%	1,1%	++
72191	Speur- en ontwikkelingswerk landbouw	43	107	65	0,1%	0,3%	++
7500	Veterinaire dienstverlening	791	1.072	281	1,8%	3,0%	++
7731	Verhuur/ lease landbouwmachines	47	90	43	0,1%	0,3%	++
82991	Veilingen van landbouwproducten	103	6	-97	0,2%	0,0%	--
subtotaal V+G-sector		7.851	7.180	-671	18,2%	20,1%	-/+
Totaal		43.689	35.732	-7.955	100,0%	100,0%	

Bron: LISA, eigen berekeningen Toelichting: * -- = zowel daling in het aantal arbeidsplaatsen als in het aandeel; -/+ = daling in het aantal arbeidsplaatsen en stijging in het aandeel; ++ = zowel stijging in het aantal arbeidsplaatsen als in het aandeel.

Bij de slachterijen wordt onderscheid gemaakt tussen de pluimvee- en overige slachterijen. De eerste categorie is in Overijssel behoorlijk gestegen. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de aanwezigheid van toonaangevende bedrijven zoals Plukon (Dedemsvaart) en Pingo Poultry (Goor). De overige slachterijen zijn juist sterk gedaald, terwijl Overijssel relatief veel rundvee en behoorlijk wat varkens binnen haar provinciegrenzen heeft (zie volgende paragraaf) en over enkele sterke bedrijven beschikt, zoals de recent door VION overgenomen rundveeslachterijen. Landelijk is er de afgelopen jaren sprake geweest van een sterke herstructurering van slachterijen en de vleeswerkende industrie, waarbij sprake was van verschuiving richting Gelderland (Apeldoorn) en Zuid Nederland. De groei van de Overijsselse agrosector heeft vooral plaatsgevonden in de toeleveringssector. Daarbij gaat het zowel om machines en apparaten voor de landbouw- en voor de V+G-sector, als om allerlei vormen van dienstverlening. Het aandeel van deze categorie van zeer uiteenlopende activiteiten is in de periode 1996-2010 gestegen van 13 naar 21 procent. Verderop in deze notitie wordt bekeken bij welke activiteiten Overijssel mogelijk een voorsprong heeft ten opzichte van de rest van Nederland.

Discussie 2

Zijn er andere verklaringen voor de groei bij de pluimveeslachterijen en de daling bij de overige slachterijen, wat betreft het aantal arbeidsplaatsen? In hoeverre hebben de herstructurering van de slachterijsector en de dominante positie van VION ertoe geleid dat steeds meer Overijssels vee in Duitsland wordt geslacht? Moet de blik eerder op het Oosten (Niedersachsen en NRW) worden gericht dan op het Zuiden (VION) als het gaat om de versterking van de Overijsselse vleesketen? En in welke richting is versterking van die keten het meest wenselijk?

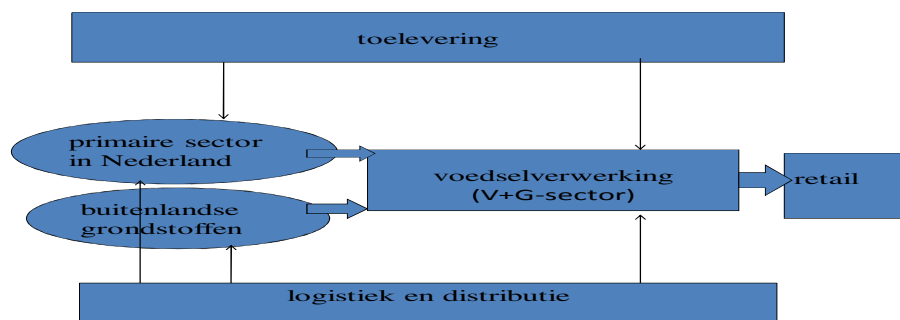
Figuur 3 geeft een overzicht van de vijf hoofdonderdelen van de agrosector. Naast de V+G-sector, de toeleveringssector en de primaire landbouwsector in Nederland bestaat een steeds groter deel van de Nederlandse agrosector uit de distributiesector (handel en logistiek) en uit de activiteiten op basis van *buitenlandse* grondstoffen, die meestal onbewerkt het land binnenkomen en na bewerking grotendeels worden geëxporteerd. De tabel in Box 1 laat zien dat in Nederland een steeds groter deel van de secundaire agrosector is gebaseerd op die buitenlandse grondstoffen. Dat geldt vooral voor de distributie en de verwerking. De buitenlandse grondstoffen hebben onder meer betrekking op oliën en vetten, cacao bonen maar ook veevoer voor de (intensieve) veehouderij.

Kijken we naar het aandeel van de primaire productie in de totale toegevoegde waarde van de Nederlandse agrosector, dan zien we een daling van 27 naar 14 procent in de periode 1995-2008. Dat geldt in iets mindere mate ook voor de werkgelegenheid. Dit is een groot contrast met de situatie in Overijssel waar het aandeel van de primaire sector ook is gezakt maar in 2009/10 nog steeds meer dan de helft van de agro-werkgelegenheid voor zijn rekening neemt (tabel 2). Hoe is dit te verklaren?

Bedacht moet worden dat agrologistiek en distributie grotendeels buiten beschouwing zijn gelaten in tabel 1 en 2. De tabel in Box 1 laat zien dat de distributiesector bijna een kwart van de toegevoegde waarde in de agrosector voor zijn rekening neemt. Zou dit onderdeel sector worden meegenomen in de Overijsselse agrosector dan zou het aandeel van de landbouw wel wat lager uitvallen.

Maar niet zo heel veel lager want naarmate buitenlandse grondstoffen belangrijker worden in de Nederlandse agrosector, verschuift de groeiende secundaire sector steeds meer naar de regio's waar die grondstoffen het land binnenkomen of na bewerking het land weer verlaten, en dat is de laatste jaren vooral het Westen en het Zuiden van Nederland, en niet de Noordelijke en Oostelijke provincies zoals verderop voor Overijssel zal blijken.

Figuur 3: De onderdelen van het agrocluster

Wat zijn samenvattend de belangrijkste bevindingen tot dusver? De werkgelegenheid in de agrosector als geheel is in de afgelopen 15 jaar met gemiddeld 1% per jaar gedaald. De situatie in Overijssel wijkt in dit opzicht weinig af van het Nederlandse gemiddelde. Overijssel is nog steeds een agrarische provincie, in de zin dat de agrosector is oververtegenwoordigd. In totaal neemt deze provincie ongeveer 9% van de agro-arbeidsplaatsen in Nederland voor haar rekening. Daarbij gaat het overwegend om werkgelegenheid in de primaire sector, de landbouw.

Kijken we naar de ontwikkelingen in de drie belangrijkste onderdelen van de Overijsselse agrosector, dan zien we een zeer uiteenlopende patroon. De werkgelegenheid in de landbouw neemt af, zowel in absolute zin als in aandeel van de totale agro-werkgelegenheid. In de V+G-sector is de werkgelegenheid afgenomen maar het aandeel is gestegen. Bij de toeleveringssector is zowel het aantal arbeidsplaatsen gestegen als het aandeel, van 13 naar 21 procent in de periode 1996-2010. Verderop in deze notitie wordt bekeken welke toeleverende bedrijfstakken relatief sterk zijn in Overijssel.

Het lijkt er dus op dat Overijssel wat afwijkt van de meeste andere provincies wat betreft de verschillende onderdelen van de agrosector. De primaire sector is hier relatief groot, en Overijssel lijkt relatief weinig te profiteren van de recente ontwikkeling dat een groot deel van de secundaire agrosector is gebaseerd op de import van buitenlandse grondstoffen.

Box 1: steeds meer agro, steeds minder landbouw in Nederland

De tabel hieronder toont de veranderingen in de samenstelling van het Nederlandse agrocluster in de periode 1995-2008. Onderscheid wordt gemaakt tussen agro-activiteiten op basis van binnenlandse en van buitenlandse grondstoffen en producten. Afgezien van de primaire sector, blijken deze twee onderdelen ongeveer even groot te zijn. Dat is niet zo verwonderlijk want een aantal grote en internationaal toonaangevende agrosectoren halen hun grondstoffen geheel of grotendeels uit het buitenland. Zo importeert de veevoeder- en de meelindustrie maar liefst circa 80% van de waarde van hun grondstoffen. De cacao- en tabakindustrie is zelfs volledig afhankelijk van buitenlandse grondstoffen. De sterke afhankelijkheid van het buitenland geldt niet alleen voor grondstoffen en halffabricaten, ook voor min of meer kant-en-klare producten. Deze worden eerst ingevoerd en vervolgens geëxporteerd, zonder al te veel bewerkingen. Dat geldt vooral voor de sierteelt maar ook bijv. voor mosselen (Snijders et al 2007, Vrolijk 2009).

Sinds de eeuwwisseling is de secundaire productie op basis van buitenlandse grondstoffen groter geworden dan die met grondstoffen van eigen bodem. Het grote verschil tussen deze twee onderdelen is dat bij de eerste vooral verwerking en distributie belangrijk zijn, terwijl bij de laatste de toeleverende sector veruit de meeste toegevoegde waarde genereert.

Toegevoegde waarde van onderdelen van het totale agrocluster

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. Euro)		
	1995	2001	2008
1a. primaire productie	8,4	7,6	6,9
secundaire productie op basis van <i>binnenlandse</i> grondstoffen	11,7	13,9	18,5
b. Toelevering	6,4	8,1	10,6
c. Verwerking	3,0	3,2	4,6
d. Distributie	2,3	2,6	3,3
2. secundaire productie op basis van <i>buitenlandse</i> grondstoffen	11,1	14,8	22,6
b. Toelevering	2,4	4,0	5,0
c. Verwerking	5,6	6,5	8,9
d. Distributie	3,2	6,6	8,7
3. totaal (1 + 2)	31,2	38,6	48,0
1a. in % van 3.	27%	20%	14%
1 in % van 3	64%	56%	39%
(a+c) in % van 3.	55%	46%	43%

Bron: Leeuwen et al, 2008, p. 19; idem 2010, p. 12; eigen berekeningen

De belangrijkste verschuivingen zijn in de Nederlandse agrobusiness zijn af te lezen uit de onderste drie regels van de tabel hierboven:

1. De primaire sector in Nederland wordt een steeds kleiner onderdeel van het totale agrocluster (zijn aandeel is gezakt van 27 naar 14 procent);
2. Een steeds kleiner deel van de toegevoegde waarde wordt gerealiseerd op basis van agrarische grondstoffen van eigen bodem (van 64% naar 39%)⁵;
3. De agrofoodsector wordt meest beperkt tot de landbouw en de V+G-sector (o.a. door Agentschap NL); deze twee activiteiten vormden eerst de meerderheid maar inmiddels de minderheid van het totale Nederlandse agrocluster. Anders gezegd: de agro-activiteiten hebben in Nederland steeds meer het karakter van toelevering, distributie en dienstverlening.

⁵ Een andere manier om te kijken naar het belang van de Nederlandse landbouw voor het totale agrocluster is de vergelijking tussen secundaire sector op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen (met een stijging van 11,7 naar 18,5 miljard euro, oftewel 58%, in toegevoegde waarde) en de overeenkomstige activiteiten op basis van buitenlandse grondstoffen (gestegen van 11,1 naar 22,6 miljard euro, dus met 104%).

Ontwikkelingen binnen de landbouw en de voedingindustrie

Tabel 3 laat zien dat anno 2009 de primaire sector in Overijssel wordt gedomineerd door melkveebedrijven (38%) en overige graasdierbedrijven (34%). Ook is er nogal wat intensieve veehouderij (11%), waarvan het grootste gedeelte bestaat uit varkensbedrijven (7%). Het aandeel van akkerbouw- en tuinbouwbedrijven is betrekkelijk laag, namelijk 9%. Bijna even groot is het aandeel van het gemengd bedrijf.

Kijken we naar de afname in bedrijvigheid tussen 2000 en 2009, dan valt met name de laatste categorie op: in die negen jaar is niet minder dan 44% van de gemengde bedrijven verdwenen. Een sterke afname geldt in iets mindere mate ook voor de melkveebedrijven en de varkensbedrijven; in die twee categorieën is vooral sprake van een enorme schaalvergroting.

Tabel 3: aantal landbouwbedrijven in Overijssel, veranderingen tussen 2000 en 2009

Categorieën	<70 nge ⁶	70-150 nge	>150 nge	totaal		Situatie 2009	
				absoluut	in %	aantal	%
Akkerbouwbedrijven	-38	-18	0	-56	-10%	522	6%
glastuinbouwbedrijven	-15	-13	-4	-32	-32%	71	1%
overige tuinbouwbedrijven	-31	-5	22	-14	-6%	218	2%
gemengd bedrijf	-379	-163	-8	-550	-44%	699	8%
Melkveebedrijven	-1.510	-417	155	-1.772	-34%	3.364	38%
overige graasdierbedrijven	92	-38	-11	43	+1%	3.017	34%
intensieve veehouderij	-162	-18	68	-112	-10%	1.018	11%
aantal bedrijven totaal	-2.043	-672	222	-2.493	-22%	8.909	100%
• varkensbedrijven	-231	-75	50	-256	-29%	626	7%
• pluimveebedrijven	-13	-8	1	-20	-10%	192	2%
• vleeskalverbedrijven	-4	39	21	56	+40%	193	2%
<i>Totaal intensieve veehouderij</i>						<i>1.018</i>	<i>11%</i>

Bron: Bont *et al* 2011, bijlage 4; eigen berekeningen

Veel opmerkelijker is de sterke stijging van het aantal vleeskalverbedrijven, die overigens ook in de jaren daarvoor zeer fors was (Provincie Overijssel 2000). Dit onderdeel van de intensieve veehouderij telt in 2009 40% meer bedrijven dan in 2000. De toename betreft hier vooral de grotere bedrijven: het aantal bedrijven met meer dan 150 nge steeg van 3 in 2000 naar 24 in 2009. Zie verder box 2.

De landbouwsector in Overijssel profiteert in hoge mate van EU-subsidies. In totaal lag in 2008 de inkomenssteun voor de agrarische sector precies op het EU-gemiddelde van €100,00 per inwoner maar ruim boven het Nederlandse gemiddelde van €52,00 per inwoner. Kijken we naar de steun per hectare, dan heeft Overijssel de hoogste score van alle provincies, met € 338,00 per ha, tegenover gemiddeld € 251,00 voor heel Nederland (Ecorys 2010, tabel 0.1).

Een deel van deze EU-subsidies betreft de slachtpremies voor kalveren en volwassen runderen. Vanaf 2009 zijn deze ontkoppeld, wat in dit geval betekent dat vleeskalver- en vleeskoeienbedrijven voorlopig dezelfde inkomenssteun ontvangen maar deze inkomensondersteuning is niet langer gerelateerd aan het aantal vleeskalveren en -koeien. In tabel 4 valt op dat in alle onderdelen van de Overijssels landbouwsector na 2009 het aantal arbeidsplaatsen is toegenomen, behalve bij de vleeskoeien en -kalveren (en de tuin- en akkerbouw). Het aandeel van deze veehouderijtak is na 2009 teruggelopen van 34 naar 25 procent. In absolute aantallen arbeidsplaatsen gaat het om een afname van niet minder dan 28%. Als deze cijfers betrouwbaar zijn en in 2011 worden bevestigd, dan roept dat de vraag op in hoeverre in de afgelopen jaren sommige boeren in Overijssel (en daarbuiten) zich meer op vleeskalveren en -runderen hebben toegelegd dan ze zonder EU-subsidie zouden hebben gedaan.

⁶ De nge (Nederlandse grootte eenheid) is een maat waarmee de economische omvang van agrarische activiteiten kan worden aangegeven. Deze maat, afgeleid van de netto toegevoegde waarde, maakt het mogelijk om bedrijven te vergelijken die zeer uiteenlopende producten maken. De ondergrens voor een landbouwbedrijf is 3 nge, dat komt overeen met bijvoorbeeld zes schapen. Een economische omvang van 20 nge staat dan gelijk aan het telen van 6,6 hectare pootaardappelen op kleigrond of het houden van 17 melkkoeien of 13 paarden.

Box 2: de opkomst van de vleeskalverensector

De ontwikkeling van de (gespecialiseerde) vleeskalverbedrijven is het gevolg van de enorme ontwikkeling die de gespecialiseerde melkveehouderij in Nederland heeft doorgemaakt. Meer melk betekent namelijk ook meer kalveren, waarvan slechts enkele worden 'aangehouden' om de melkveestapel te verjongen en de overige - met name de stierkalveren - voor de vleesconsumptie worden gebruikt. Deze (stier)kalveren werden geleidelijk steeds meer afgemest op gespecialiseerde kalverhouderijen, en steeds minder door de melkveehouders zelf. In 2009 was ongeveer 90% van de vleeskalveren ondergebracht bij gespecialiseerde bedrijven (Bont *et al* 2008).

Ongeveer 95% van het Nederlandse kalfsvlees gaat naar het buitenland, vooral naar Italië, Duitsland en Frankrijk. Ongeveer de helft van de nuchtere kalveren komt uit het buitenland, grotendeels uit Duitsland. Ondanks de snelle groei van de gespecialiseerde melkveehouderij heeft Nederland zelf te weinig kalveren heeft om aan de buitenlandse vraag naar Nederlands kalfvlees te kunnen voldoen.

Het grootste deel van de (witvlees)kalveren wordt op contractbasis gehouden. De contractgever levert de nuchtere kalveren en het veevoer, en bepaalt ook het tijdstip van aflevering. De kalverhouders krijgen een vergoeding voor hun arbeid en het gebruik van hun productiemiddelen. Het werken op contractbasis komt in Nederland bij de andere vormen van intensieve veehouderij een stuk minder voor, zeker in de varkenssector (Vrolijk 2007).

De grootste contractgever is de VanDrie Groep, de wereldmarktleider op het gebied van kalfsvlees, die ook in Duitsland een groot marktaandeel heeft. Deze heeft zijn thuisbasis in de omgeving van Apeldoorn. De Veluwe en met name het gebied rond Uddel is van oudsher een concentratiegebied, waar zich ook de meeste slachterijen bevonden (Apeldoorn).

In 2006 constateerde het LEI: "De afgelopen tien jaar is het aantal vleeskalverbedrijven toegenomen, zelfs verdubbeld, in Overijssel, terwijl het met ruim 10% daalde in Gelderland bij een vrijwel gelijk gebleven aantal in Nederland" (Oosterkamp *et al* 2006, p. 75). De toename van de kalverhouderij in Overijssel lijkt vooral het gevolg van twee ontwikkelingen:

1) Op de Veluwe is sprake van een kwetsbaar milieu. Hierdoor is weinig ruimte om te groeien en soms alleen tegen hoge kosten voor milieuinvesteringen. Om die reden zijn de afgelopen jaren sommige vleeskalverenhouders vanuit de Veluwe naar Overijssel verhuisd;

2) Daarnaast heeft de VanDrie Groep meer contracthouders nodig om zijn (deels buitenlandse) kalveren onder te brengen. Vanuit Apeldoorn gezien, waar de slachterij staat, is Overijssel een aantrekkelijk marktgebied.

Volgens cijfers van het CBS ligt de sterke positie van Overijssel vooral bij vleeskalveren voor rosé-vlees, en veel minder bij witvlees. Bij de eerste categorie schommelt het aandeel van Overijssel tussen de 22 en 26 procent in de periode 2000-2009, zonder dat er duidelijk sprake is van een duidelijke op- of neerwaartse trend. Bij witvlees is het aandeel van Overijssel gestegen van 8% in 2000 naar 11% in 2009.

In deze sector spelen de slachtpremies voor kalveren (en voor volwassen runderen) die de EU sinds 2000 verstrekt, waarschijnlijk een grote rol; volgens Ecorys (2010, p.21) gold voor een gemiddelde kalvermesterij in 2008 dat ongeveer 80% van het bedrijfsinkomen uit EU-landbouwsubsidies bestond. Deze EU-subsidies worden vooral gezien als een financiële ondersteuning van de melkveeouders: zij komen op deze manier goedkoop van hun kalveren af. Bij afschaffing van de premies worden de kosten door de kalverhouders doorberekend naar de melkveesector.

De Landbouwtellingen van het CBS laten zien dat het aantal vleeskalveren in heel Nederland behoorlijk is gestegen vanaf 2004. Ook de schaalvergroting, gemeten naar het aantal vleeskalveren per bedrijf, is in die periode sterk toegenomen. Het aantal bedrijven vertoont in Nederland een wisselend verloop en kent na 2007 alleen bij de bedrijven met 1 tot 10 stuks vleeskalveren een behoorlijke daling. Daarentegen is in de overige onderdelen van de intensieve veehouderij – waar EU-subsidies niet aan de orde zijn - het aantal bedrijven bijna gehalveerd in dezelfde periode.

Wat betekent dit voor de toekomst? De slachtpremie voor kalveren is vanaf 2010 opgenomen in de toeslagrechten; 2009 was dus het laatste jaar waarover deze slachtpremie is uitbetaald. Maar dat betekent niet dat de inkomenssteun verdwijnt. Zij wordt alleen ontkoppeld, wat in dit geval betekent dat vleeskalverbedrijven voorlopig dezelfde inkomenssteun ontvangen maar deze inkomensondersteuning is niet langer gerelateerd aan het aantal vleeskalveren. De grote vraag is hoe de boeren daarop reageren. Gaan zij zich minder toeleggen op de kalfmesterij nu de EU-subsidies niet meer zijn gekoppeld, of heeft de ontkoppeling helemaal geen invloed vanwege allerlei concurrentievoordelen die Nederland hier heeft? Volgens recente LEI-publicaties (Bont *et al* 2008 en 2010), waarin wordt gewerkt met cijfers van de Landbouwtellingen, blijft het aantal vleeskalveren in Nederland ook vanaf 2010 gewoon toenemen. De toekomst zal het uitwijzen.

Discussie 3

Heeft Overijssel een gunstige ligging voor de kalverhouderij, vanwege de combinatie van import van nuchtere kalveren en export van kalfsvlees, vooral vanuit resp. naar Duitsland? Is deze sector voldoende toekomstbestendig vanwege de toenemende weerstand van het publiek tegen het 'gesleep met dieren' en andere aspecten van de intensieve veehouderij?

Bedacht moet worden dat vleesrundersector in toenemende mate uit twee zeer verschillende onderdelen bestaat. De kalverhouderij is steeds meer een vorm van grootschalige intensieve veehouderij (zie box 2), terwijl de vleeskoeiensector veel kleinschaliger en nogal extensief is. Het gaat vooral om boeren die stoppen met melken en buiten de landbouw gaan werken, maar wel grond aanhouden en daar vleeskoeien laten lopen. Deze hobby is mede rendabel door de EU-subsidie. Jaarlijks stoppen er veel van deze vleeskoeienhouders, want het lijken vooral oudere veehouders te zijn die nog een tijdje hobbymatig verder gaan met hun bedrijf. Zolang zich geen nieuwe generatie hobbyboeren (met vleeskoeien) zich aandient, zal dit onderdeel van de landbouw dus steeds kleiner worden. Dit proces wordt door EU-subsidie waarschijnlijk wel vertraagd, maar niet voorkomen.

Tabel 4: aantal arbeidsplaatsen in de Overijsselse primaire sector, 2009 en 2010

Categorieën	Absoluut aantal		Aandeel	
	2009	2010	2009	2010
Akker- en/of tuinbouw	697	661	3%	3%
Gemengd bedrijf	730	756	4%	4%
Fokken en houden van melkvee	8.672	9.375	43%	48%
Fokken en houden van runderen (geen melkvee)	6.814	4.900	34%	25%
Fokken en houden van paarden en ezels	378	504	2%	3%
Fokken en houden van schapen en geiten	576	534	3%	3%
Fokken en houden van varkens	1.671	2.015	8%	10%
Fokken en houden van pluimvee	547	618	3%	3%
Totaal	20.085	19.363	100%	100%

Bron: LISA, eigen berekeningen

Maar tot dusver is er nog sprake een sterke groei van de kleinschalige en vaak hobby-achtige veehouderij in Overijssel: tabel 3 laat zien, dat in tegenstelling tot alle andere categorieën, het aantal kleine bedrijven (< 75 nge) in de categorie 'overige graasdierbedrijven' behoorlijk is toegenomen na 2000. Het gaat hier om vleesrunderen, om schapen en geiten en om paarden, pony's en ezels⁷. Volgens ingewijden telt Overijssel enkele grootschalige geitenhouders en paardenfokkers, maar voor de rest gaat het om een kleinschalige activiteit. Ook in de statistiek spreekt men in dit verband meestal over hobbyboeren. Volgens het CBS zijn hobbyboeren agrarische ondernemers met een bedrijf met een economische omvang van 3 tot 20 nge. Deze ondernemers hebben onvoldoende landbouwactiviteiten om van te kunnen bestaan. Het gaat vooral om oudere ondernemers en ondernemers die naast hun landbouwactiviteiten er een andere inkomstenbron bij hebben. Zo ontvangt ruim een derde van deze hobbyboeren AOW.

Uitgaande van deze definitie was in 2009 30 procent van alle agrarische ondernemers een hobbyboer. Flevoland heeft met 7% veruit het kleinste aandeel hobbyboeren. Overijssel heeft het grootste aandeel met 38% (tabel 5). Gemiddeld hebben hobbyboeren in Nederland 8% van het agrarisch areaal in gebruik. In Overijssel is dat 12%. Bij hobbyboeren lopen naar verhouding veel schapen en paarden rond. In 2009 ging het om 34 procent van alle schapen en 26 procent van alle paarden op Nederlandse landbouwbedrijven⁸.

In Overijssel heeft de gemeente Oldenzaal het hoogste percentage hobbyboeren, namelijk 65%. Deze gebruiken 27% van de cultuurgrond die in gebruik is van agrarische ondernemers. De gemeente Zwartewaterland heeft de laagste percentages wat betreft het aandeel van hobbyboeren.

⁷ Kijken we naar tabel 4, dan valt op dat het fokken en houden van schapen en geiten in het afgelopen jaar minder arbeidsplaatsen in beslag nam. Dat past in het landelijke beeld want Nederland als geheel kende in de periode 2000-2009 een daling van het aantal (kleine) bedrijven met schapen en een ongeveer gelijkblijvend aantal (kleine) bedrijven met geiten (CBS, Landbouwtelling 2000-2009). Het fokken en houden van paarden, pony's en ezels is daarentegen een groeiende activiteit. Ook in Overijssel is er vooral na 2009 sprake van een flinke stijging, van 378 naar 504 arbeidsplaatsen (tabel 4).

⁸ <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2127-Hobbyboeren.html?i=11-61>

Discussie 4

De hier gepresenteerde cijfers zijn afkomstig van de Landbouwtellingen van het CBS. Dat betekent dat alleen de 'kleinschalige agrariërs' als hobbyboeren zijn meegenomen. In hoeverre hebben ook veel niet-agrariërs, dus burgers, het houden van vee of het telen van gewassen als hobby? Wat zijn de onderlinge verschillen en overeenkomsten? Zijn beide groepen hobbyboeren een blijvend of een tijdelijk verschijnsel?

Hoe zijn de verschillen tussen gemeenten (zie tabel 5) te verklaren? In hoeverre speelt het gemeentelijk beleid daarin een belangrijke rol? Of is het eerder een kwestie van landschap, regionale cultuur, erfrecht, grondprijs of mentaliteit ('onze grond moet binnen de familie blijven')?

Tabel 5: aandeel van hobbyboeren in Overijssel, naar gemeenten (2009)

Gemeenten	% boeren	% landgebruik
Almelo	32,28	9,82
Borne	38,36	11,31
Dalfsen	37,88	11,02
Deventer	34,76	10,82
Dinkelland	41,35	14,16
Enschede	46,08	16,33
Haaksbergen	41,12	15,92
Hardenberg	28,08	7,50
Hellendoorn	37,93	13,04
Hengelo	43,97	15,88
Hof van Twente	36,08	14,03
Kampen	22,80	4,93
Losser	44,80	15,37
Oldenzaal	64,52	27,20
Olst-Wijhe	37,08	10,63
Ommen	38,48	10,66
Raalte	34,36	10,75
Rijssen-Holten	40,18	13,54
Staphorst	39,46	12,69
Steenwijkerland	32,31	6,45
Tubbergen	40,27	15,85
Twenterand	32,97	10,33
Wierden	41,75	14,37
Zwartewaterland	20,36	3,27
Zwolle	38,86	9,02
Gemiddeld	37,84	12,20

Bron: CBS, Landbouwtellingen. De percentages zijn gerelateerd aan het totaal aantal *agrariërs* resp. de totale hoeveelheid cultuurgrond die zij gebruiken.

Samenvattend is er sprake van een tweedeling in de Overijsselse landbouw, nog sterker dan in de rest van Nederland. Aan de ene kant zijn er relatief veel hobbyboeren⁹, aan de andere kant gaat ook hier de schaalvergroting steeds verder. Het aantal landbouwbedrijven met meer dan 150 nge is in de periode sterk gestegen, en het aantal kleinere bedrijven is dramatisch gedaald (tabel 3).

Deze tweedeling heeft veel te maken met de aard van de landbouwactiviteit. De opmars van grootschaligheid zien we vooral in de tuinbouw, de intensieve veehouderij en de melkveehouderij. Bij de zogeheten graasdieren – vleesrunderen, schapen, geiten, paarden e.d. – die we in Overijssel relatief vaak aantreffen, vinden we relatief veel hobbyboeren.

⁹ Opgemerkt moet worden dat de cijfers over hobbyboeren alleen betrekking hebben op "agrariërs binnen de populatie van de Landbouwtelling die aan het hoofd staan van een bedrijf met een economische omvang met een economische omvang van minimaal 3 nge." Dit betekent dat nog kleinere boeren niet worden meegerekend. Hetzelfde geldt voor burgers met een lap grond waar ze wat paarden of ander vee houden. Deze niet-agrariërs worden tot dusver nergens geregistreerd. Wat niet betekent dat ze geen economische waarde hebben.

Tabel 6 geeft een beeld van de ontwikkelingen in de voeding- en genotmiddelenindustrie in Overijssel. De meeste werkgelegenheid zit in de vleesverwerking en in de verwerking van melk in zuivelproducten en consumptie-ijs (en de productie van bier). Dit correspondeert met de zwaartepunten in de primaire sector, te weten melk- en vleesvee. De V+G-sector in Overijssel lijkt dus sterk regiogebonden. Dat blijkt ook uit het geringe aandeel van de V+G-bedrijfstakingen die zijn gebaseerd op buitenlandse grondstoffen (zoals koffie, thee, cacao en ook veevoer) en op grondstoffen uit andere Nederlandse regio's (zoals groente en fruit, zetmeel en suiker)¹⁰. Verder valt op dat tussen 1996 en 2010 de werkgelegenheid in de vleesverwerking is afgenomen terwijl bij de verwerking van melk juist sprake was van een toename. In de zuivel gaat het niet alleen om FrieslandCampina maar ook om sterke nichespelers als Rouveen, en Ben & Jerry (nu onderdeel van Unilever).

Tabel 6: ontwikkelingen in de voeding- en genotmiddelensector 1996-2010¹¹

sbi	Bedrijfstaking	Absolute groei			Relatieve groei		score
		1996/97	2009/10	verschil	1996/97	2009/10	
1013	Vleesverwerking	2.115	1.578	-537	4,8%	4,4%	--
1020	Visverwerking	98	87	-11	0,2%	0,2%	-
1051	Zuivelproducten	1.149	1.142	-7	2,6%	3,2%	-/+
1052	consumptie-ijs	342	392	50	0,8%	1,1%	++
1071	brood en vers banket ¹²	2126,5	2.156	29	4,9%	6,0%	++
1072	beschuit en koekjes	156	121	-35	0,4%	0,3%	--
10822	chocolade en suikerwerk	65	94	29	0,1%	0,3%	++
1083	koffie en thee	158	86	-72	0,4%	0,2%	--
1086	Gehomog. Voedingspreparaten	121	0	-121	0,3%	0,0%	--
1089	overige voedingsmiddelen n.e.g.	131	158	27	0,3%	0,4%	++
1091	Veevoerders	437	373	-64	1,0%	1,0%	--
1105	Bier	714	747	34	1,6%	2,1%	++
1107	Frisdranken	53	25	-28	0,2%	0,1%	-
1200	Tabaksproducten	70	136	66	0,2%	0,4%	++
totaal V+G-sector		7.851	7.180	-671	18,2%	20,1%	-/+

Bron: LISA, eigen berekeningen

In de vorige paragraaf is geconstateerd dat voor Nederlandse begrippen de primaire sector in Overijssel een relatief groot aandeel heeft in het totale agrofood-cluster. Dat blijkt twee redenen te hebben. De eerste is dat Overijssel betrekkelijk veel hobbyboeren telt; deze zorgen ervoor dat in termen van arbeidsplaatsen de landbouwsector relatief groot blijft. De tweede reden heeft te maken met de kenmerken van de Overijsselse V+G-sector. Deze beperkt zich hoofdzakelijk tot vleesverwerking en de verwerking van melk in zuivelproducten en consumptie-ijs (tabel 6), wat correspondeert met de zwaartepunten in de primaire sector, te weten melk- en vleesvee. De V+G-sector in Overijssel heeft een gering aandeel in de verwerking van buitenlandse grondstoffen, en van grondstoffen uit andere Nederlandse regio's. De betrekkelijk geringe omvang van de Overijsselse V+G-sector zorgt ervoor dat het aandeel van de landbouwsector relatief hoog uitvalt.

¹⁰ Het gaat hier om een globaal beeld. Nadere bestudering van tabel 6 laat zien dat in Overijssel de productie van chocolade en suikerwerk, en van tabak een geringe omvang heeft in termen van werkgelegenheid, maar wel groei vertoont. Aangezien deze bedrijfstakingen worden gedomineerd door grote bedrijven en grootschalige productie, gaat het waarschijnlijk om (nieuwe) niche spelers.

¹¹ Niet opgenomen zijn de bedrijfstakingen die zowel in 1996/97 als in 2009/10 minder dan 0,2% van het aantal arbeidsplaatsen voor hun rekening namen. Hun bijdrage aan de werkgelegenheid is wel opgenomen in het totaal voor de V+G-sector (laatste regel)

¹² Traditioneel omvat de voedingsmiddelen industrie ook de bedrijfstaking 'brood en vers gebak', die grotendeels bestaat uit ambachtelijke bakkers. Aangezien zij daarin een groot aandeel heeft (in Overijssel 30%) lijkt de V+G-sector kleinschaliger dan feitelijk het geval is.

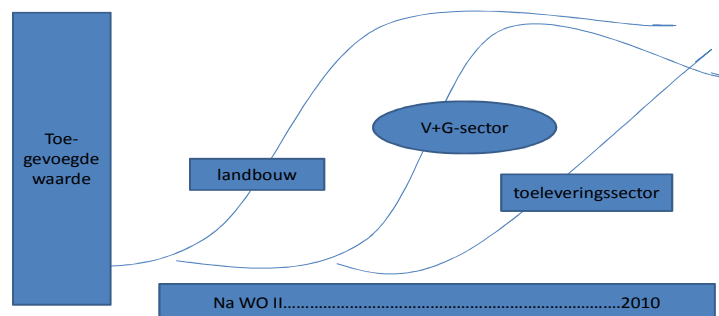
De analyse tot dusver laat een duidelijk patroon zien wat betreft de werkgelegenheid in de drie onderdelen van de agrofood-sector. De landbouw is minder belangrijk geworden: niet alleen het absolute aantal arbeidsplaatsen is afgenomen, ook haar aandeel in de totale agro-werkgelegenheid is minder geworden. De werkgelegenheid in de V+G-sector is eveneens minder geworden maar zijn aandeel in de werkgelegenheid is gestegen binnen het agro-cluster. De toeleveringssector laat op beide indicatoren een stijging zien.

Dit patroon, dat overigens niet uniek is voor Overijssel maar ook elders optreedt, is het gevolg van het proces van waardecreatie dat zich de afgelopen decennia in de agrosector heeft voltrokken. De landbouw heeft zich steeds meer beperkt tot de primaire activiteiten in de vorm van veeteelt of plantenteelt. De bewerking van die agrarische grondstoffen is in toenemende mate terecht gekomen bij de V+G-sector. De toenemende schaalvergroting en specialisatie die nodig waren om de toegevoegde waarde op peil te houden heeft in beide sectoren geleid tot de toepassing van allerlei machines, apparaten en werktuigen, en het uitbesteden van allerlei vormen van dienstverlening.

Figuur 4 brengt dit proces tot uitdrukking in de vorm van S-curven voor de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Deze steeg aanvankelijk, en zeker na WO II onder invloed van het plan-Mansholt, voor de landbouw zeer snel maar is de laatste jaren duidelijk in een stagnatiefase beland; de enige manier om de toegevoegde waarde per landbouwer op peil te houden is nog verder gaan op de weg van schaalvergroting, of tot het creëren van producten met meer toegevoegde waarde. De modernisering van de landbouw heeft vervolgens geleid tot een stijging van de toegevoegde waarde in de V+G-sector en vervolgens in de toeleveringssector (en in de handel en distributie).

Deze ontwikkeling verklaart ook waarom de toegevoegde waarde van de agrosector steeds minder op het platteland (bij de primaire sector) en steeds meer in de steden of grotere dorpen wordt gegenereerd (Oosterkamp *et al* 2006, overgenomen in: Trendbureau Overijssel 2011, p. 17). Tekenend zijn ook de verschillen tussen de diverse schakels in de agroketen wat betreft het rendement op het eigen vermogen. Volgens een recent LEI-rapport is dit rendement in de primaire sector gemiddeld veel lager, en in sommige agroketens zelfs negatief, dan in de toeleveringssector, de verwerking en in de retail (Backus *et al* 2011). Overigens moet daarbij worden bedacht dat er zeker in de primaire sector grote afwijkingen zijn van het gemiddelde en dat in de berekening van het rendement aan de boer een cao-loon incl. werkgeverslasten wordt toegekend.

Figuur 4: S-curven voor drie onderdelen van de agro-foodsector

Van agrofood naar groene school

Tot dusver hebben we – zoals gebruikelijk – het landbouwcluster opgevat als agrofood-cluster, met als onderdelen de landbouw, de voedingsindustrie en de toeleveringssector (zie figuur 3). De groene ruimte wordt echter niet alleen gebruikt voor de productie van voedselproducten. In toenemende mate is er – door de stijgende welvaart – ook behoefte aan andere groene ‘producten’.

Om te beginnen kan worden gedacht aan het onderscheid tussen food en non-food. In de tuinbouw worden de non-food producten (snijbloemen, bloembollen, potplanten, tuinplanten, struiken en sier- of fruitbomen) als gelijkwaardig gezien aan foodproducten (groenten en fruit). Zo hebben beide categorieën hetzelfde lage BTW-tarief en worden beide tot het agrocluster gerekend¹³. In de veehouderij daarentegen is er een strikt onderscheid tussen productiedieren, die voor zuivel en/of vlees zorgen, en recreatiedieren zoals paarden, honden, poezen, konijnen en cavia's. Bij de eerste categorie wordt een laag, bij de tweede – ook wel aangeduid als hobby- of recreatiedieren - een hoog BTW-tarief gehanteerd. Dat geldt zelfs voor veevoer: als hetzelfde veevoer voor beide categorieën kan worden gebruikt worden toch twee verschillende BTW-tarieven gehanteerd.

Het fokken en houden van recreatiedieren wordt meestal niet als een volwaardige economische activiteit gezien; zo wordt deze bedrijfstak en het bijbehorende cluster in de regel niet meegenomen wanneer wordt gesproken over de concurrentiekracht van de agribusiness. Maar dat betekent niet dat met deze activiteit geen geld wordt verdiend of geen werkgelegenheid wordt gecreëerd.

- Neem als voorbeeld de dierenartsen die in Utrecht afstuderen bij de faculteit Diergeneeskunde. De ongeveer 200 studenten die jaarlijks worden geselecteerd kiezen steeds minder studenten voor productiedieren (daar aangeduid als landbouwhuisdieren); de laatste jaren is dat gemiddeld 25%, terwijl 10% voor paarden en niet minder dan 65% voor recreatiedieren kiest. Dat bij geen van deze categorieën sprake is van grote tekorten of overschotten op de arbeidsmarkt, bewijst dat deze verdeling goed overeenkomt met de behoefte vanuit de afzetmarkt.
- Bij een andere toeleveringssector zien we een vergelijkbaar patroon: veevoer voor recreatiedieren kent de laatste jaren de hoogste omzetgroei (jaarlijks ruim 8%) van alle onderdelen van de V+G-sector in Nederland (FNLI 2010, p.20), hoger dan veevoer voor productiedieren.
- Het bedrag dat een gemiddeld huishouden besteedt aan voedsel voor thuisconsumptie is in de periode 2000-2009 gedaald van 17,6% naar 15,4% van het huishoudelijk totaalbudget (Backus *et al* 2011, p.15). Hoewel specifieke gegevens daarover ontbreken, lijken de uitgaven voor non-food groene producten juist behoorlijk gestegen, als we denken aan sierplanten, tuinbenodigheden en -onderhoud, huisdieren en paardensport.

Tabel 7: Overzicht van food- en non-food-bedrijfstakken die volgens Aequor tot de Groene Sector behoren

	<i>Food</i>	<i>Non-food</i>	<i>Beide</i>
<i>plant</i>	Akkerbouw (1b) Groenteteelt (1b)	Sierteelt (1b) Bloemendetailhandel (11) Hoveniers (10) Bos- en natuurbeheer (9)	Groene detailhandel (12)
<i>dier</i>	Melkvee (1c) Hokdieren (1f)	Recreatiedieren (1d) Paardensport en maneges (8) Dierenspecialzaak(7)	Graasdieren (1e) Veterinaire dienstverlening(5) Dienstverlening veehouderij (6)
<i>beide</i>	Voedingsmiddelensector(4)		Loonwerk (2) Groothandel (3)

Toelichting: De vetgedrukte bedrijfstakken behoren wel tot de Groene Sector, maar niet tot de Agrofood Sector. De slachterijen, en de machines en apparaten/werktuigen voor de landbouw en de V+G-sector (zie tabel 2) worden daarentegen wel tot de Agrofoodsector maar niet tot de Groene sector gerekend (zie tabel 1). De nummers tussen haakjes corresponderen met de nummering in tabel 8.

¹³ Zeker in Nederland is de sierteelt succesvoller dan de teelt van allerlei groenten. Kijken we naar exportcijfers als indicator voor succes, dan heeft Nederland met non-food tuinbouwproducten een veel hoger aandeel op de wereldexportmarkt dan met food-producten. Bij bloembollen was in 2007 het Nederlandse marktaandeel 51% en bij snijbloemen 50%, terwijl bij groenten het Nederlandse marktaandeel op 14% lag (ICCP database, Harvard Business School).

In deze paragraaf maak ik gebruik van de database van Aequor, het kenniscentrum voor bedrijfsleven en beroepsonderwijs in voedsel, natuur en leefomgeving. Tabel 7 geeft een overzicht van de bedrijfstakken die door Aequor tot de Groene Sector worden gerekend, en waar de meeste leerlingen van de AOC's¹⁴ terecht komen.

Tabel 8 heeft veel overeenkomsten met tabel 2, waarin de veranderingen in werkgelegenheid in de diverse agrofood-onderdelen werden weergegeven, maar ook enkele verschillen. Het eerste verschil is dat het in tabel 8 gaat om de diverse onderdelen van de Groene Sector, waarbij benadrukt moet worden dat sommige bedrijfstakken (opgesomd in het bovenste gedeelte van tabel 8) ook tot de agrofood-sector worden gerekend. Een overzicht van de overlap tussen de Groene en de Agrofood sector staat in bijlage 1. Kijken we naar de uitkomsten voor de Groene Sector als geheel, dan zien we dat het aantal arbeidsplaatsen in de Groene Sector hoger ligt dan in de Agrofood Sector. Dat verschil is in 2009/10 nog groter dan in 1996/97. Het verlies aan arbeidsplaatsen in die periode is voor de Groene Sector slechts 6%, een stuk lager dan in de Agrofood Sector waar de gelegenheid met 18% is gedaald. In het onderste gedeelte van tabel 8 is te zien dat - op een na - alle bedrijfstakken die wel tot de Groene Sector maar niet tot de Agrofood Sector worden gerekend, een groei in de werkgelegenheid laten zien.

Discussie 6

Bij de activiteiten die in het onderste gedeelte van tabel worden genoemd gaat het om de *non-food* producten van de groene sector. Het zijn niet zozeer boeren maar vooral (groene) burgers die deze producten leveren. Zijn het nog gescheiden werelden, boeren met voedselproductie en burgers als hovenier of paardenhouder? Wat zijn de mogelijkheden om meer interactie tussen deze twee groepen 'groenwerkers' te krijgen, zowel binnen een bedrijfstak (bijv. tussen professionele paardenfokkers en boeren & buitenlui die hobbymatig paarden houden) als tussen bedrijfstakken (bijv. tussen boomtelers en hoveniers en landschapsinrichters)?

Een tweede verschil is dat per onderdeel/bedrijfstak niet alleen wordt gekeken naar de veranderingen in het aantal arbeidsplaatsen in de provincie Overijssel, maar ook naar het aandeel van Overijssel in het totaal aantal arbeidsplaatsen in Nederland voor de betreffende bedrijfstak (in tabel 1 tot uitdrukking gebracht in de massaquotiënt).

Om de bedrijfstak van de hoveniers en groenvoorziening (nr. 10) als voorbeeld te nemen: het aandeel van Overijssel in het totaal aantal hoveniers in Nederland was in 1996/97 4% en in 2009/10 6%, terwijl het aandeel van Overijssel in het totaal aantal arbeidsplaatsen in de Groene Sector 8 resp. 9 procent bedroeg (zie derde regel van onderen). Deze bedrijfstak is dus in Overijssel relatief ondervertegenwoordigd, al is dat in de periode 1996-2010 wel wat minder geworden. Die ondervertegenwoordiging komt ook tot uitdrukking in de twee meest rechtse kolommen: deze bedrijfstak neemt in Overijssel 3% van de totale werkgelegenheid in de Groene Sector voor zijn rekening, terwijl dat landelijk 4% is.

Door op basis van tabel 8 deze twee variabelen te combineren in tabel 9 een zogeheten clustermatrix opgesteld. De bedrijfstak Hoveniers/groenvoorziening wordt in Overijssel gekenmerkt door de enerzijds een (snelle) groei in het aantal arbeidsplaatsen, maar vergeleken met het Nederlands gemiddelde is deze bedrijfstak nog steeds ondervertegenwoordigd in Overijssel. De veterinaire dienstverlening daarentegen laat in Overijssel eveneens een werkgelegenheids groei zien maar hier is sprake van oververtegenwoordiging, wat de indruk wekt dat deze bedrijfstak hier relatief sterk is. De Groene Detailhandel neemt een tussenpositie in omdat deze bedrijfstak nauwelijks groeit in werkgelegenheid terwijl zij in Overijssel over- noch ondervertegenwoordigd is.

¹⁴ Het AOC (Agrarisch Onderwijs Centrum, ook wel bekend als Groene School) heette vroeger de landbouwschool en werd vooral bevolkt door boerenzonen die de praktijkkennis die hen thuis met de paplepel werd ingegoten, wilden aanvullen met de nodige theorie. Er waren lagere, middelbare en hogere landbouwscholen, met als hoogste 'etage' de Landbouwhogeschool in Wageningen.

Ondanks de sterke daling van de werkgelegenheid in de landbouw en het feit dat veel jonge boeren tegenwoordig hoog opgeleid zijn, is er bij de Nederlandse jeugd nog steeds veel belangstelling voor zowel lagere en middelbare groene opleidingen. Zo maakt het groene mbo-onderwijs ruim 5% uit van het totale mbo-onderwijs, met ruim 27 duizend deelnemers. Daarvan is ongeveer 45% van het vrouwelijk geslacht.

Tabel 8: Groei van aantal arbeidsplaatsen en van relatieve aandeel van de Groene Bedrijfstakken in Overijssel, 1996-2010

Sectoren	Aantal arbeidsplaatsen			Aandeel van Ov. in Nederland		Aandeel in Groene Sector (2010)	
	1996/97	2009/10	Indexcijfer (1996=100)	1996/97	2009/10	Ov.	Nederland
1. Landbouw (CBS)	28492	20306	71	11%			
a. Gemengd bedrijf		778			10%	2%	1%
b. Akker- en tuinbouw		2413			3%	5%	16%
c. Melkvee		9021			17%	19%	9%
d. Recreatiedieren		564			9%	1%	1%
e. Graasdieren		6966			21%	15%	6%
f. Hokdieren		2429			14%	5%	3%
2. Loonwerk	3072	3978	129	11%	10%	9%	7%
3. Groothandel & veiling	4756	6225	131	4%	5%	13%	23%
4. Voedingsmiddelenindustrie	8344	7566	91	7%	7%	16%	19%
5. Veterinaire dienstverlening	781	1072	137	13%	13%	2%	1%
6. Dienstverlening veehouderij *	338	435	129	12%	11%	1%	1%
7. Dierenspecialzaak	320	398	125	7%	8%	1%	1%
8. Paardensport en maneges	67	202	304	7%	6%	1%	1%
9. Bos- en natuurbeheer	108	204	188	5%	7%	1%	1%
10. Hoveniers/groenvoorziening	598	1559	261	4%	6%	3%	4%
11. Bloemendetailhandel	1171	1105	94	7%	7%	2%	3%
12. Groene detailhandel	1760	1812	103	8%	9%	4%	4%
Totaal groene sector	49.823	46.724	94	8%	9%	100%	100%
Totaal agrofood sector	43.689	35.732	82				
Vershil	6.134	10.992					

Bron: LISA 2011, bewerkt door Aequor; eigen berekeningen. * bedrijfsverzorging, hoefsmid, rundveepedicure, proefdierversorgung

Tabel 9: Clustermatrix voor groene sector in Overijssel

Verandering in werkgelegenheid	Over- of ondervertegenwoordigd in Overijssel	
	Oververtegenwoordigd (>9%)	Ondervertegenwoordigd (<9%)
Stijging	Loonwerk (9%) Veterinaire dienstverlening (2%) Dienstverlening veehouderij (1%)	Groothandel en veiling (13%) Dierenspecialzaak (1%) Paardensport/maneges (1%) Bos- en natuurbeheer (1%) Hoveniers/groenvoorziening (3%) Groene detailhandel (4%)
Daling	Landbouw (47%)	Voedingsmiddelensector (16%) Bloemendetailhandel (2%)

Toelichting: de percentages geven aan welk aandeel de bedrijfstak heeft in de totale groene werkgelegenheid in Overijssel.

Tabel 9 laat zien dat in Overijssel bijna de helft van de Groene Werkgelegenheid nog in de landbouw zit, een bedrijfstak die hier oververtegenwoordigd is (mede door het hoge aandeel Hobbyboeren) en een werkgelegenheidsdaling laat zien. Dat laatste geldt ook voor de voedingsmiddelensector en de bloemendetailhandel, maar deze bedrijfstakken zijn in Overijssel ondervertegenwoordigd. Slechts ongeveer 30 procent van de Groene Werkgelegenheid in Overijssel zit in bedrijfstakken waar sprake is van groei in het aantal arbeidsplaatsen. Het is daarom niet zo vreemd dat de leerlingen van de Overijssels AOC's voor deze

bedrijfstakingen verreweg de meeste belangstelling hebben, zoals blijkt uit een globale peiling bij de Groene Welle (AOC in Zwolle en Hardenberg).

Het meest interessant zijn de groene bedrijfstakingen die werkgelegenheids groei combineren met oververtegenwoordiging (wat suggereert dat Overijssel hier relatief sterk is): loonwerk, veterinaire en overige dienstverlening voor de veehouderij¹⁵. Het lijkt erop dat hier de Groene Kracht in Overijssel gezocht moet worden. Een Porter-analyse (zie figuur 2) kan uitwijzen of hier inderdaad een comparatief voordeel voor Overijssel ligt en op welke samenspel van concurrentiekrachten dit is gebaseerd.

Discussie 7

Terwijl de groene bedrijfstakingen met een dalende werkgelegenheid, landbouw en V+G-sector, vooral op de export zijn gericht, heeft de groei van de groene werkgelegenheid vooral plaats gevonden in bedrijfstakingen die op de binnenlandse markt en de consumptieve bestedingen zijn gericht. In hoeverre staat de werkgelegenheids groei onder druk onder invloed van de financiële crisis en de bezuinigingen? Of zijn de non-food groene bestedingen in Nederland toch niet zo conjunctuurgevoelig?

Naast de conjuncturele schommelingen is het de vraag of deze bedrijfstakingen op termijn nog veel groeiperspectief hebben (en onder welke omstandigheden) of inmiddels in de stagnatiefase zijn aangekomen? En wat betekent deze combinatie van conjuncturele en structurele ontwikkelingen voor het arbeidsmarkt perspectief van de leerlingen van de AOC's?

Het Groene Plaatje voor Overijssel is echter nog niet compleet. Zoals bij de Agrofoodsector allerlei bedrijfstakingen niet worden meegenomen die ook gebruik maken van de Groene Ruimte en waar jongeren voldoende werkperspectief zien (vooral de werkgelegenheids groeiers in tabel 9), zo laat de bedrijfstaksindeling van Aequor ook bepaalde bedrijfstakingen buiten beschouwing die nauw met de landbouwsector zijn verbonden. Deze worden in de volgende paragraaf behandeld.

De agrarische toeleveringssector

Tabel 10 is een variant van tabel 2 en beperkt zich tot de agro-onderdelen die in de periode 1996-2010 een redelijk sterke groei lieten zien. De opzet van tabel 10 is identiek aan tabel 8: het gaat om de combinatie van veranderingen in werkgelegenheid en het aandeel van Overijssel in de totale Nederlandse bedrijfstak.

De pluimveeslachterijen in Overijssel vertonen een groei in werkgelegenheid die hoger is dan het Nederlandse gemiddelde, want het aandeel van Overijssel is in de periode gestegen 1996-2010 van 9 naar 14 procent. Dit heeft ertoe geleid dat dit agro-onderdeel inmiddels behoorlijk oververtegenwoordigd is in Overijssel. Dat laatste is ook het geval bij de slachterijen voor runderen en varkens, maar er is hier wel sprake van achteruitgang als we de bijdrage aan de werkgelegenheid als maatstaf nemen.

Opvallend is het stijgende marktaandeel van de Overijsselse machine- en apparatenbouw ten behoeve van de landbouwsector en de voeding- en genotmiddelenindustrie (V+G). Deze sector heeft ook voor Nederland als geheel een uitzonderlijke positie omdat de machine- en apparatenbouw hier in het algemeen slecht vertegenwoordigd is, zeker in vergelijking met Duitsland; alleen bij de toepassingen voor de agrosector (en de chemie) heeft Nederland een redelijke sterke positie. Overijssel spant hierbij de kroon omdat deze sector sterk oververtegenwoordigd is en een redelijke groei in werkgelegenheid kent.

Een andere bedrijfstak die groeit onder invloed van de ontwikkelingen in de agrosector is de handelsbemiddeling bij landbouw- en voedingsproducten. Er is sprake van een zeer sterke groei in werkgelegenheid in Overijssel, sterker dan gemiddeld in Nederland, maar er is nog geen sprake van een bovengemiddeld marktaandeel.

¹⁵ Ook de bedrijfstakingen bos- en natuurbeheer en hoveniers/groenvoorziening zouden hiertoe gerekend kunnen worden omdat het aandeel van Overijssel weliswaar nog onder het Nederlands gemiddelde zit maar wel snel stijgt.

Tabel 11 bevat de clustermatrix die op basis van tabel 10 kan worden gemaakt. Toegevoegd is de ontwikkeling in het aantal vestigingen in Overijssel per bedrijfstak. Opvallend is dat de bedrijfstakken met een groeiende werkgelegenheid ook een toename in het aantal vestigingen laten zien (met uitzondering van de pluimveeslachterijen). Dit duidt erop dat deze bedrijfstakken op de S-curve eerder in het begin dan aan het eind van de groeifase zitten, zodat het aannemelijk is dat deze groei door zal zetten. In een geheel andere situatie verkeren de slachterijen voor runderen en schapen: zowel een forse daling van de werkgelegenheid als van het aantal vestigingen. Deze bedrijfstak verkeert in Overijssel duidelijk in de stagnatie- en concentratiefase. Erg ongewis is de toekomst voor de pluimveeslachterijen die worden gekenmerkt door een combinatie van werkgelegenheidsgroei en een klein aantal vestigingen, dat bovendien aan het krimpen is. De toekomst van deze bedrijfstak is waarschijnlijk sterk afhankelijk van de strategische beslissingen van een zeer beperkt aantal grote ondernemingen.

Tabel 10: veranderingen in werkgelegenheid en 'marktaandeel', 1996-2010

sbi	Bedrijfstak	Aantal arbeidsplaatsen			Aandeel in Nederland		Score *
		1996/97	2009/10	verschil	1996/97	2009/10	
1011	Slachterijen (geen pluimvee)	1.159	693	-466	13%	11%	--
1012	Pluimveeslachterijen	452	585	133	9%	14%	++
2830	Landbouwmachines en –werktuigen	1.115	1.283	168	13%	17%	++
2893	V+ G-machines en –apparaten	802	1.069	267	10%	12%	++
4611	Handelsbemiddeling landbouwproducten	39	108	69	6%	7%	+/-
4617	Handelsbemiddeling V+G-producten	24	297	273	2%	10%	++

Bron: Provincie Overijssel, LISA-cijfers * = de combinatie van groei in werkgelegenheid en 'marktaandeel' in Nederland

Tabel 11: Clustermatrix voor slachterijen en agrarische toeleveringssector in Overijssel

Verandering in werkgelegenheid	Over- of ondervetegenwoordigd in Overijssel	
	Oververtegenwoordigd (>9%)	Ondervetegenwoordigd (<9%)
Stijging	Pluimveeslachterijen (8→6) Agrarische machines en werktuigen (93→80) Machines voor de V+G-sector (23→29)	Handelsbemiddeling voor landbouwproducten (23→70) Handelsbemiddeling voor V+G-sector (14→83)
Daling	Slachterijen voor runderen en varkens (50→29)	

Toelichting: tussen haakjes staat aangegeven de ontwikkeling van het aantal vestigingen van 1996/97 naar 2009/10.

Samenvattend lijken de groene topsectoren in Overijssel de machine-, apparaten en werktuigenbouw voor de landbouw- en V+G-sector, alsmede de veterinaire en andere dienstverlening voor de veehouderij te zijn. Een nadere Porter-studie kan uitwijzen of deze statistische uitkomsten een vertekend beeld geven of een tijdelijk verschijnsel zijn, danwel gebaseerd zijn op een aantal krachtige concurrentiefactoren.

Ook is het belangrijk te onderzoeken hoe aanpalende bedrijfstakken van hun succes kunnen profiteren en vervolgens deze topsectoren nog krachtiger kunnen maken (clustervorming). Een nieuwe studie Technische Diergeneeskunde aan de TU Twente, waarover voorzichtig wordt gesproken, zou een mooi voorbeeld zijn van een vruchtbare kruisbestuiving tussen de opkomende veterinaire sector en de traditioneel sterke technologiesector in Overijssel.

Discussie 8

Hoe is de sterke positie van de Overijsselse bedrijven in de machine- en apparatenbouw voor de agrosector te verklaren? Hoe belangrijk is de aanwezigheid van een Technische Universiteit, de nabijheid van Duitsland met zijn sterke machinebouw en/of de dominante positie van de veehouderij in Overijssel (relatief grote thuismarkt)? In hoeverre is de oververtegenwoordiging van slachterijen eerder een nadeel dan een voordeel voor Overijssel? Hoe is de snelle opkomst van de handelsbemiddeling voor landbouw- en voedingsproducten te verklaren?

Omgevingsgericht boeren

In het discussiestuk “De Toekomst van de Landbouw in Overijssel” (Trendbureau Overijssel 2011) wordt gesproken over twee wensbeelden, de plankgasboeren en de omgevingsgerichte boeren. Tot dusver hebben we voornamelijk gekeken naar het eerste wensbeeld. De plankgasboeren vormen immers een van de vele schakels in het agro-industriële complex, naast de voeding- en genotmiddelenindustrie (V+G-sector), handel en distributie, en de toeleveringssector. Het hoogste goed is het veroveren van zoveel mogelijk marktaandeel op de wereldmarkt. Om dat te bereiken worden specialisatie en schaalvergroting noodzakelijk geacht. Zeker bij de intensieve veehouderij spreken velen van bio-industrie, en pleiten sommigen voor concentratie op industrieterreinen. Net als bij de meeste industriële producten komt het veevoer van ver en gaat ook het eindproduct grotendeels naar het buitenland.

Daar tegenover staat het wensbeeld van boeren die zich in hun bedrijfsvoering richten op de omgeving. Dit wensbeeld is behoorlijk diffuus. Vaak wordt gedacht aan verbrede landbouw, waar zeer uiteenlopende activiteiten onder vallen: agrarisch natuurbeheer, recreatie, stalling van caravans e.d., huisverkoop, loonwerk, zorgboerderij, verwerking van landbouwproducten (zoals kaas of ijs) en energieproductie¹⁶. Sommige activiteiten kunnen heel goed bij plankgasboeren plaats vinden, zoals energieproductie of caravanstalling. Andere, zoals zorg en recreatie, zijn meestal wat moeilijker te combineren met het grootschalige en industriële karakter van de agro-landbouw. Ook de biologische landbouw wordt vaak als omgevingsgericht beschouwd, maar ook in dit onderdeel van de landbouw doen grootschaligheid en exportoriëntatie steeds meer hun intrede¹⁷.

Om enige ordening te brengen in de bonte verzameling activiteiten die als omgevingsgericht kan worden aangeduid, is het nuttig om twee vormen van omgevingsgericht boeren te onderscheiden:

1. De producten van de boeren vinden hun afzet in de nabije omgeving, en niet op (inter)nationale markten met anonieme kopers;
2. De bestaande natuurlijke omgeving is een belangrijke productiefactor, en niet een obstakel of een irrelevant gegeven.

Tabel 12 bevat een matrix waarin deze twee variabelen worden gecombineerd. Rechts staan de agrarische activiteiten die als het ware ‘footloose’ zijn, althans wat betreft de bestaande natuurlijke omgeving. Zij kunnen zonder al teveel problemen of extra kosten ook worden uitgeoefend in een andere (natuurlijke) omgeving, bijv. waar grond of arbeidskrachten goedkoper zijn. Daarom kunnen deze activiteiten vrij gemakkelijk worden overgeheveld naar het buitenland, tenzij ze erg afhankelijk zijn van de omgeving wat betreft kennisinfrastructuur of afzetmarkt. De productie van verse melk is rechtsboven in de matrix gezet omdat - vanwege de houdbaarheid en de vervoerskosten - zowel de verwerkingscapaciteit als de consumenten niet te ver verwijderd zijn van de melkveehouders. Melkpoeder en kaas daarentegen kunnen veel gemakkelijker op andere continenten een afzetgebied vinden. Ook de energieproductie moet vaak lokaal worden afgezet om te kunnen concurreren tegen de bestaande energiemaatschappijen.

¹⁶ De volgorde geeft aan in welke mate deze activiteiten voorkomen in de provincie Overijssel; agrarische natuurbeheer komt het meeste voor, gevolgd door recreatie enzovoorts (Bont 2010, tabel 2.6)

¹⁷ In plaats van de tegenstelling tussen plankgas- en omgevingsgerichte boeren, is het misschien zinvoller om uit te gaan van intensief versus extensief boeren. Intensief boeren staat voor volledige concentratie op het hoofdproduct, en dat kan zowel kleinschalig als grootschalig plaats vinden (maar het laatste is meestal rendabeler dan het eerste). Extensief boeren is het combineren van teelt met bijv. landschapsbeheer, en ook dat kan klein- of grootschalig. Economen spreken hier van specialisatie versus diversificatie. Bij het eerste probeert men meestal (maar niet bij nichemarkten) *economies of scale* te realiseren, terwijl bij de laatste optie *economies of scope*, ook wel aangeduid als synergie, wordt nagestreeft. Juist de *combinatie* van activiteiten levert dan voordeel op.

Tabel 12: matrix over het belang van natuurlijke omgeving en afzetomgeving

Afzetmarkt	Natuurlijke omgeving als productiefactor	
	Zeer belangrijk	Onbelangrijk
<i>nabije omgeving</i>	Streekproducten Recreatie Zorgboerderij Biologische landbouw	Sommige vormen van energieproductie Verse melk
<i>(inter) nationale markten</i>	Biologische landbouw Medicinale planten	Kaas en melkpoeder Intensieve veehouderij Akker- en tuinbouw

Links in de matrix staan de activiteiten die juist de natuurlijke omgeving moeten benutten om blijvend toegevoegde waarde te leveren. Een kampeerboerderij zal vooral floreren als deze in een mooi gebied is gelegen en als de boer bij zijn bedrijfsvoering optimaal gebruik maakt van die mooie omgeving. Hetzelfde geldt voor streekproducten: het is niet voldoende om een product van vroeger tot streekproduct uit te roepen. Als de streek zelf niets bijzonders te bieden heeft en de sporen van het verleden bijna volledig zijn uitgewist door bijv. extreme vormen van ruilverkaveling, dan zal het succes van het streekproduct geen lang leven beschoren zijn. Ook de biologische landbouw moet zijn afgestemd op de natuurlijke omgeving, want gebeurt dat niet dan zijn er toch allerlei bestrijdingsmiddelen en andere kunstgrepen nodig om 'de natuur in het gareel te houden'. Vanouds her richt de biologische landbouw zich op de nabije omgeving als afzetgebied, maar er komen ook steeds meer biologische boeren die ook in het buitenland hun producten willen en kunnen verkopen. Voor medicinale planten die biologisch worden geteeld geldt nog sterker de combinatie van 'local production' met 'global consumption'¹⁸

Box 3 bevat enkele passages uit een rapport van Alterra over landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw. Deze passages hebben betrekking op het Oostelijk zandgebied, en daarmee op het grootste gebied van de provincie Overijssel. Alterra constateert dat het gebied heel erg geschikt is voor natuur- en landschapsbeheer of aan andere vormen van verbrede landbouw, maar dat desalniettemin deze activiteiten weinig plaatsvinden. Ook in een eerder rapport van het Landbouw Economisch Instituut (LEI), een ander onderdeel van de Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR), wordt de verwachting uitgesproken dat "verbreding met natuur en landschapsbeheer in kleinschalige landschappen regio Oost een grote rol (kan) spelen, zowel voor de bedrijven als de natuur en het landschap." (Oosterkamp et al, 2006, p. 124).

Box 3: Het oostelijk zandgebied als voedingsbodem van verbrede landbouw?

"Kernkwaliteit afwisselend open en besloten landschap met een groen karakter, samenhangend complex van beken, essen, kampen, bossen en heides, plaatselijk reliëf en steilranden, verkaveling van onregelmatige en regelmatige blokvormige percelen.(.....)

Verbreding van de landbouw komt in het oostelijk zandgebied voor de onderzochte takken vrij gemiddeld voor en heeft geen uitgesproken landschappelijke effecten. Opvallend is dat maar weinig bedrijven aan natuur- en landschapsbeheer doen, terwijl het kleinschalige landschap met singels en houtwallen daartoe wel goede mogelijkheden biedt. Opmerkelijk is tevens dat relatief veel landbouwgrond in gebruik is bij kleine voor de toekomst weinig kansrijke bedrijven en dat er naar verhouding veel paarden grazen.(.....)

De sterke verwevenheid in het gebied met natuur en recreatie zorgt voor beperkte ontwikkelingsmogelijkheden van de grondgebonden landbouw. De kleinschalige landschapsstructuur zal naar verwachting beperkingen gaan opleggen aan de mate van schaalvergroting van de grondgebonden landbouw. Of door schaalvergroting komt de kleinschalige structuur van het landschap onder druk te staan. Door de sterke verwevenheid van functies lijkt het gebied goede kansen te bieden voor verbrede multifunctionele landbouw. Afgezien van relatief veel paardenhouderij is daar tot op heden overigens nog maar weinig van te merken. Ondanks relatief veel kleine bedrijven is er niet sprake van veel verbrede landbouw." (Agricola et al 2010, p. 84-85)

¹⁸ Een mooi voorbeeld is de teelt van arnicaplanten in Dwingeloo (Dr). Deze plant is zo extreem gevoelig voor bodemsoort, zuurgraad, luchtkwaliteit e.d. dat zij alleen daar kan groeien. De afzet van arnicaproducten daarentegen is zeer internationaal (<http://www.arnicakwekerij.nl/>).

Kijken we naar de feiten, dan kan worden geconstateerd dat “het aandeel bedrijven met verbrede landbouw in Overijssel wat lager is dan gemiddeld in Nederland.” (Bont et al 2011, p. 13). Deze constatering blijft overeind als we een selectie maken van de landbouwbedrijven die zich nog het meest lijken te lenen voor verbrede landbouw: bedrijven met veeteeltcombinaties en met gemengd bedrijf (tabel 13). Overijssel telt relatief veel bedrijven met veeteeltcombinaties: 22% van deze bedrijven komt uit deze provincie, terwijl voor de landbouw als geheel 12% van de agrarische bedrijven uit Overijssel komt. Kijken we naar het aandeel van Overijssel in het aantal Nederlandse bedrijven met activiteiten op het gebied van recreatie, zorg en agrarisch natuur- en landschapsbeheer, dan ligt dat gelijk of lager dan gemiddeld. Bovendien is dat percentage zelfs gedaald in de periode tussen 1998/99 en 2009/10. Bij de categorie gemengd bedrijf liggen de zaken iets beter maar het gaat om een sterk slinkende categorie, vooral in Overijssel waar het aantal gemengde bedrijven terugliep van ongeveer 500 in 1998/99 naar circa 100 in 2009/10.

Kortom, verbrede landbouw heeft in Overijssel niet de vlucht genomen die achter de bureautafel werd verwacht vanwege het landschap en de relatief kleinschalige landbouw. Blijkbaar is deze bedrijvigheid ook van andere factoren afhankelijk, zoals ondernemerschap en marktontwikkelingen. Bij de meest gespecialiseerde activiteiten bij de verbrede landbouw, zoals zorg en natuurontwikkeling, speelt een rol in hoeverre de gevestigde organisaties op dit terrein bereid zijn boeren bij hun activiteiten te betrekken, of juist hen als nieuwe concurrenten beschouwen en uit de markt proberen te drukken. Verder kan het zijn dat niet boeren maar andere buitenlui vergelijkbare activiteiten voor hun rekening nemen. Aangezien hun activiteiten niet systematisch worden geregistreerd, is niet uitgesloten dat in Overijssel heel wat meer verbrede landbouw plaatsvindt dan wat boeren doen (en wordt geregistreerd in de landbouwstatistieken).

Overigens moet worden bedacht dat er nog weinig geld wordt verdiend met verbrede landbouw: voor Nederland als geheel geldt dat slechts 10% van de bedrijven met verbredingsactiviteiten daaruit meer dan de helft van zijn inkomsten kan halen (CBS, Landbouwtellingen). Aangezien dit voor Overijssel niet anders lijkt te zijn, is er dus nog een lange weg te gaan om een groot gedeelte van de Overijsselse boeren een redelijk belegde boterham te laten verdienen met verbredingsactiviteiten. Zonder financiële ondersteuning van de overheid (Europees, landelijk of regionaal) en zonder participatie van de burgers is het misschien wel een onmogelijke weg.

Dit beeld – boeren in Overijssel zouden ogenschijnlijk weinig profiteren van de landschappelijke kwaliteiten - verandert niet als we kijken naar de biologische landbouw. Overijssel zit (ver) onder het Nederlandse gemiddelde als we kijken naar het aantal hectares landbouwgrond of akkerland dat biologisch wordt gebruikt, en naar het aantal runderen. Alleen bij varkens zit Overijssel ver boven het landelijke gemiddelde: terwijl ongeveer 13% van de varkensstapel zich op Overijssels grondgebied bevindt, geldt dat bij biologische varkens voor niet minder dan een kwart (CBS, Landbouwtellingen). Naar verluidt is de biologische varkenshouderij in Overijssel grotendeels op export naar Duitsland gericht.

Tabel 13: Aandeel van Overijssel in het aantal agrarische bedrijven met specifieke verbredingsactiviteiten, 1998-2010.

verbredingsactiviteit	Totaal aantal bedrijven		Veeteeltcombinaties		Gemengd bedrijf	
	1998/99	2009/10	1998/99	2009/10	1998/99	2009/10
recreatie	12%	12%	23%	16%	10%	8%
zorg	12%	11%	17%	15%	n.a.	n.a.
natuurbeheer	10%	7%	11%	10%	8%	8%
totaal	12%	12%	22%	22%	10%	5%

Bron: CBS, Landbouwtellingen en eigen berekeningen

Discussie 9

Zijn er specifieke redenen dat er relatief weinig verbrede en biologische landbouw is in Overijssel? Is de verklaring dat Overijssel relatief veel oudere boeren telt, die niet geneigd zijn nieuwe activiteiten op te pakken (ter vergelijking: Flevoland met relatief veel jonge boeren heeft het hoogste aandeel biologische landbouw)? Of hebben de relatief hoge EU-subsidies ertoe geleid dat er Overijsselse boeren te weinig prikkels hebben gehad om andere activiteiten te starten? (ter vergelijking: in Brabant heeft de geitenhouderij een veel hogere vlucht genomen dan in Overijssel)

Hoe is de uitzonderingspositie van biologische varkens te verklaren (jonge varkensboeren uit Brabant die evenals in Flevoland eerder geneigd zijn biologische veehouderij uit te proberen?).

Boeren en buitenlui

In de vorige paragraaf is geconstateerd dat in Overijssel de boeren ogenschijnlijk weinig profiteren van het kleinschalige landschap dat zich zo goed lijkt te lenen voor allerlei activiteiten die meestal als verbrede of multifunctionele landbouw worden aangeduid.

De meeste van deze activiteiten kunnen heel goed worden uitgevoerd door bewoners in het buitengebied die niet als boer of agrarisch ondernemer in de statistieken staan. Tot ongeveer 1995 waren er in Overijssel meer boerenerven dan burgererven, maar daarna hebben de burgers duidelijk de meerderheid gekregen. In 2005 waren er 17.000 burgererven in deze provincie en slechts 9.500 boerenerven (Trendbureau Overijssel 2011, figuur 4.1), en dat terwijl Overijssel relatief veel hobbyboeren telt.

Het is derhalve niet uitgesloten dat de (landbouw)statistieken in Overijssel relatief weinig verbrede landbouw laten zien omdat de buitenlui een groot deel van deze activiteiten voor hun rekening nemen. Immers, ook veel burgererven, vaak voormalige boerderijen, zijn geschikt als recreatieterrein, voor zorgactiviteiten in combinatie met een tuin of wat dieren, als stalling voor caravans enz. Wellicht zijn het dus de (nieuwe) buitenlui die het Overijsselse landschap benutten om een redelijke boterham te verdienen. Of dat zo is blijft onduidelijk omdat de activiteiten en de inkomens van de agrarische ondernemers heel goed in beeld worden gebracht middels de Landbouwtellingen, maar de economische activiteiten van de buitenlui zijn wat lastiger te traceren.

De activiteiten van de buitenlui gaan verder dan alleen verbrede landbouw. De paragraaf over de Groene Sector liet zien dat de onderwijsinstellingen waar vroeger uitsluitend boerenzonen theoretisch werden bijgeschoold om de boerderij over te nemen, nu een opleiding bieden voor tal van nieuwe beroepen die op een of andere manier als groen kunnen worden aangeduid, omdat ze plaatsvinden in het buitengebied. Het gaat om tal van activiteiten die traditioneel niet als agrarisch werden gezien, zoals groenvoorziening, dierenspecialzaken, maneges en paardensport e.d. Sommige van deze activiteiten zijn grondgebonden, andere niet of nauwelijks (zoals dat ook bij de agrarische veehouderij, bij de productielandbouwdieren, het geval is), maar vrijwel altijd vinden deze plaats in het buitengebied en is de natuurlijke omgeving een productiefactor, in de zin dat de betreffende ondernemers deze natuurlijke omgeving heel goed kunnen benutten in hun bedrijfsvoering.

Maar misschien is er meer aan de hand. Het buitengebied is in sommige streken ook aantrekkelijk als woongebied voor mensen met (goedbetaalde) banen buiten de agrarische sector, als zij prijs stellen op 'ruim wonen in een mooi landschap'. Zij kopen extra grond voor het inrichten van een klein landgoed of het houden van paarden. Het buitengebied wordt dan gebruikt als consumptiegebied i.p.v. productiegebied.

Dat dit fenomeen ook in Overijssel een rol speelt, blijkt wellicht uit de relatief hoge grondprijs in Twente. Deze lijkt niet alleen terug te voeren op de expansiedrift van grootschalige boeren (vergelijkbaar met de pushfactor volgens Alterra), noch uitsluitend op grote claims op basis van verstedelijking en water- en natuurbeheer (de pullfactoren) maar vooral op een grote vraag naar 'ruim wonen in een mooi landschap'¹⁹. In hoeverre is die vraag een afgeleide van de aanwezigheid van de Technische Universiteit Twente en de bijgehorende hoogwaardige bedrijvigheid?

De vergelijking met de creatieve sector dringt zich op. Volgens Richard Florida (2002) zullen bedrijven die behoefte hebben aan hoog opgeleide werknemers zich bij voorkeur vestigen in steden met veel culturele voorzieningen omdat deze werknemers daar het liefst willen wonen. Voor sommige hoogopgeleiden is ook belangrijk, of zelfs belangrijker, dat er veel natuur in de directe omgeving is en/of voldoende mogelijkheden voor 'ruim wonen in een mooi landschap'. De vraag is dan hoe belangrijk deze functie van het landschap (tertiaire arbeidsvoorwaarde voor hooggeschoold personeel) in vergelijking met andere functie, ook in economisch opzicht.

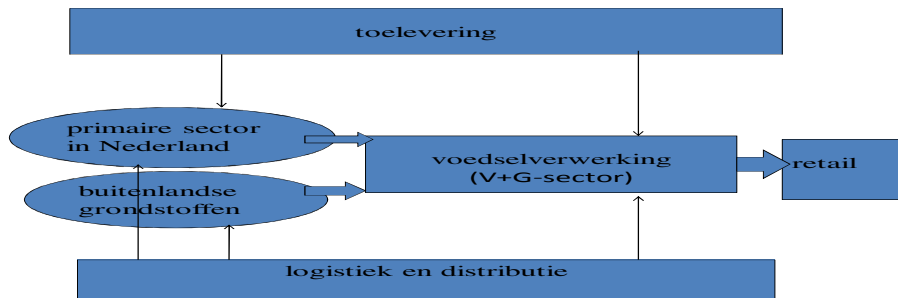
¹⁹ Het Alterra-rapport "Waar gebeurt het" (Agricola *et al*, 2006) geeft een overzicht van de gebieden waar veel knelpunten wegens conflicterende grondclaims zijn te verwachten (de zogeheten 'hot spots') door een combinatie van push vanuit de agrarische sector en niet-agrarische pull-factoren. Hoewel de grondmarkt een van de meest complexe markten is, zou je mogen verwachten dat een combinatie van hoge push en hoge pull tot hoge of stijgende grondprijzen zal leiden. Deze relatie komt in het Alterra-rapport echter niet aan bod.

Belangrijkste conclusies en discussiepunten

De Groene Kracht van Overijssel lijkt vooral voor de volgende vier bedrijfstakken te gelden:

- Vleeskalveren;
- Pluimveeslachterijen;
- Machine- en apparatenbouw voor landbouw en V+G-sector;
- Veterinaire en andere dienstverlening voor de veehouderij.

Figuur 5: De onderdelen van het agrocluster

Deze vier bedrijfstakken vertonen tot dusver een trendmatige groei in het aantal arbeidsplaatsen, terwijl Overijssel hier bovendien een relatief groot aandeel in de Nederlandse werkgelegenheid heeft. In termen van figuur 5 (identiek aan figuur 1) is de vleeskalversector de rijzende ster in de primaire sector, de pluimveeslachterijen in de V+G-sector, en vallen de andere twee bedrijfstakken onder de toeleveringsector.

De Groene Kracht van Overijssel zit in ieder geval niet in de verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen en in de agrologistiek en -distributie, de twee agro-activiteiten die de laatste decennia vooral in het Westen en het Zuiden van Nederland voor veel extra werkgelegenheid hebben gezorgd. Wat betreft de primaire sector zijn de tuin- en akkerbouw van weinig betekenis in Overijssel. Het zwaartepunt ligt hier overduidelijk bij de veeteelt, zowel de grondgebonden als de intensieve veehouderij.

Binnen de laatste categorie is de varkenshouderij nog steeds de grootste categorie qua vestigingen en arbeidsplaatsen. De enige echte stijger is hier de vleeskalverensector. Het lijkt er zelfs op dat naast Bretagne Overijssel het tweede vleeskalvercluster van West-Europa is geworden. Vooral vanuit Duitsland is er een groeiende stroom nuchtere (=pasegeboren) kalveren die in Overijssel worden gemest tot ze slachtrijp zijn. De grondgebonden veehouderij bestaat naast melk- en vleesvee in toenemende mate uit paarden, schapen en andere recreatiedieren.

Waarschijnlijk hebben de diversiteit en de dynamiek van de Overijsselse veehouderij ertoe bijgedragen dat de veterinaire en andere dienstverlening hier zo'n sterke positie heeft gekregen: een structureel sterke groei, in combinatie met een hoger aandeel dan het landelijk gemiddelde. Dit geldt in nog sterkere mate voor de machine- en apparatenbouw. Naar verluidt gaat het deels om voormalige textielbedrijven die hun technische kennis gingen toepassen op machines en apparaten voor de V+G-sector. Mogelijkerwijs heeft ook de aanwezigheid van de TU in deze sector een belangrijke rol gespeeld.

Een dergelijk economisch draagvlak lijkt niet aanwezig voor de pluimveeslachterijen. Weliswaar is het aandeel van Overijssel in deze sector behoorlijk gegroeid in de periode 1996-2010, van 9 naar 14%, maar dat lijkt vooral een samenloop van strategische beslissingen van grote bedrijven in deze sector, zoals Plukon. De pluimveesector is van oudsher hier niet heel erg aanwezig, zeker in vergelijking met de Gelderse vallei. Aangezien het pluimveevlees hoofdzakelijk naar Duitsland en verder oostwaarts wordt geëxporteerd, past de ligging van de Overijsselse slachterijen wel goed in het concept van de A1 eiwitcorridor²⁰.

²⁰ <http://edepot.wur.nl/120454>

http://www.oostnv.nl/bin/ibp.jsp?ibpZone=S1_A1Eiwitcorridor&ibpDisplay=view&ibpPage=S1_FocusPage&ibpDispWho=S1_A1Eiwitcorridor&ibpDispWhat=zone&

Deze trendstudie is in hoofdzaak beperkt gebleven tot een *kwantitatieve* schets van de werkgelegenheidsontwikkelingen ²¹. Zo zijn de kwaliteit van de arbeid en de aansluiting met het arbeidspotentieel, vooral van de jonge generatie, hier buiten beschouwing gebleven. Waarschijnlijk scoren in deze twee opzichten de veterinaire en andere dienstverlening voor de veehouderij alsmede de machine- en apparatenbouw veel beter dan de mestkalversector en de pluimveeslachterijen. Deze laatste twee bedrijfstakken zijn ook veel kwetsbaarder, gelet op de invloed van de publieke opinie, de exportgevoeligheid (zie recentelijk het EHEC-drama) en de invloed van grote concerns, zoals de VanDrie Group en Plukon, die op een veel groter speelveld opereren dan alleen de provincie Overijssel ²². De andere twee bedrijfstakken scoren in dit opzicht veel beter omdat het gaat om een groot aantal kleine en middelgrote bedrijven die ook sterk lokaal geworteld zijn. Een ander voordeel van deze twee bedrijfstakken is gelegen in de mogelijkheid voor onderlinge kruisbestuiving, ook wel aangeduid als cross-overs. Net als bij de humane geneeskunde worden in de diergeneeskunde steeds meer instrumenten en apparaten gebruikt voor diagnose en therapie. De sterke positie van de Overijsselse machine- en apparatenbouw kan heel goed worden gebruikt om de veterinaire dienstverlening op een hoger plan te tillen. In dit opzicht lijkt er veel perspectief voor een nieuwe studierichting bij de TU Twente, technische diergeneeskunde.

Groene bedrijfstakken die, evenals de vier ‘toppers’, in Overijssel een sterk stijgende werkgelegenheid laten zien, zijn de paardensport/maneges, hoveniers/groenvoorziening en bos- en natuurbeheer. Het zijn echter nog steeds kleine bedrijfstakken en hun aandeel ligt onder het Nederlandse gemiddelde, al is er wel sprake van een stijging. De arbeids- en onderwijsmarkt van deze bedrijfstakken mag zich verheugen in een sterke belangstelling van de Nederlandse jeugd, die bij de traditionele landbouwsectoren een stuk minder is.

Kijken we naar de Groene Sector als geheel, dan zien we in Overijssel (en waarschijnlijk ook in de rest van Nederland) drie sterk samenhangende trends:

1. De werkgelegenheid is de afgelopen decennia verschoven van primaire sector naar V+G-sector en vervolgens naar de toeleveringssector, een trend die voorlopig niet lijkt te stoppen;
2. De non-food toepassingen van de Groene Sector (vooral recreatiedieren en groenvoorziening/tuinplanten in de meest ruime zin) worden steeds belangrijker;
3. Was deze sector vroeger uitsluitend het domein van boeren en tuinders, inmiddels is de meerderheid van de groene werkgelegenheid bij de burgers terecht gekomen.

Zelfs in de primaire landbouw beginnen burgers steeds meer een rol te spelen. Behalve zijn afkomst is er eigenlijk niet zoveel verschil tussen de hobbyboer en de burger die ook een paar paarden, pony's of schapen houdt. Om verschillende redenen zijn er in Overijssel relatief veel hobbyboeren en – bij gebrek aan gedegen gegevens – waarschijnlijk ook veel buitenlui met groene activiteiten, voornamelijk nog in de consumptieve sfeer. In ieder geval zijn er sinds 1995 meer burgererven dan boerenerven; anno 2005 waren er 17.000 burgererven tegenover 9.500 boerenerven (Trendbureau 2011, p. 19). Naast de zogeheten plankgasboeren en de omgevingsgerichte boeren is er dus een derde groep: de hobby'boeren'.

Discussie 10

Gaat het bij de hobbyboeren vooral om oudere melkveehouders die, na verkoop van hun melkquotum (soms aan hun opvolgers), nog wat vleeskoeien en andere graasdieren houden en profiteren van de EU-subsidies, zodat het gaat om een 'aflopende zaak'? Of betreft het hier een zeer diverse groep waar ook niet-agrariers een rol spelen, zodat er sprake is van een min of meer permanent verschijnsel?

Kunnen hobbyboeren een voedingsbodem zijn voor de opmars van nieuwe groene activiteiten in de vorm van streekproducten, biologische landbouw, plattelandstoerisme, tuinarchitectuur en andere economische

²¹ Naast het werkgelegenheidsaspect kunnen economische sectoren ook worden beoordeeld op de mate van energieverbruik of op broeikasgasemissies. Deze aspecten zijn hier buiten beschouwing gebleven.

²² Specifiek voor de vleeskalversector geldt dat deze sinds 2002 behoorlijk wat EU-landbouwsubsidies heeft gekregen. Weliswaar zijn deze subsidies vanaf 2010 ontkoppeld maar zolang de EU-subsidies op historische basis worden verstrekt blijven de ondernemers in deze sector sterk afhankelijk van subsidies, die toch ooit in deze vorm zullen verdwijnen of op zijn minst sterk worden gelimiteerd. Aangezien 70% van de kalveren van de melkveehouderij naar de vleeskalversector gaan, is deze sector bovendien sterk afhankelijk van het wel en wee van de zuivelsector.

activiteiten die het relatief kleinschalige landschap in grote delen van Overijssel op een creatieve en commercieel aantrekkelijke manier benutten? ²³

Is er in Overijssel voldoende ondernemerschap om dit potentieel beter te benutten? Is hier een taak weggelegd voor de provinciale en gemeentelijke overheid om deze nieuwe vormen van groen ondernemerschap te stimuleren? Wat is hier een mogelijke rol voor de diverse landgoederen die Overijssel rijk is?

In Overijssel zijn de machine- en apparatenbouw voor landbouw en V+G-sector alsmede de veterinaire en andere dienstverlening voor de veehouderij ogenschijnlijk de sterkste onderdelen van het agrocluster. De groei en bloei van dergelijke toeleverende bedrijfstakken zijn het gevolg van de modernisering van de landbouwsector. De vraag is nu wat er met dergelijke bedrijfstakken gaat gebeuren in het uiterste geval dat de landbouw grotendeels uit Overijssel, of Nederland in het algemeen, zou verdwijnen, onder druk van de internationale concurrentie of door zwaardere lasten vanwege milieu-, landschap en dierenwelzijnbeleid. Gaan de toeleverende bedrijfstakken dan ook verloren? Economen als Michael Porter benadrukken de belangrijke rol van de thuishmarkt, wat in dit geval betekent dat een vitale en kritische landbouw in de eigen regio een essentiële voorwaarde is voor een blijvend succes van de afnemende (slachterijen en voedselverwerking) en toeleverende bedrijfstakken. Benadrukt moet worden dat volgens Porter de omvang van de thuishmarkt minder belangrijk is dan kwaliteit en innovativiteit, en dat strenge overheidsregels - bij voorbeeld wat betreft milieu - op korte termijn pijn doen voor de betrokkenen maar op langere termijn de innovativiteit verhogen.

Discussie 11

Welke bestaande of mogelijke overheidsmaatregelen die erop gericht zijn de agrarische activiteiten meer in overeenstemming te brengen met maatschappelijke eisen, hebben een positief of juist een negatief effect op de kwaliteit en innovativiteit van de agrosector als geheel?

Vormen alleen de grootschalige plankgasboeren de kritische thuishmarkt voor de toeleverende sectoren, of spelen ook andere groepen consumenten of producenten daarbij een rol ²⁴?

Hoe belangrijk is het imago van de Nederlandse landbouw (in Overijssel vooral de veehouderij) bij de buitenlandse activiteiten van de toeleverende bedrijfstakken. Bij voorbeeld: is het terugdringen van het antibioticagebruik in Nederland een essentiële voorwaarde om de veterinaire dienstverlening ook in het buitenland te realiseren?

²³ Bij de pootaardappelen en ander plantaardig uitgangsmateriaal hebben hobbykwekers (vaak voormalige boeren en tuinders) een belangrijke rol gespeeld als een soort (goedkope) kweekvijver voor nieuwe rassen. Gezien de dominante positie van de veehouderij zou het in Overijssel vooral gaan om dierlijk uitgangsmateriaal (fokvee en sperma)

²⁴ Ter herinnering: het overgrote deel van de afgestudeerde dierenartsen verlenen veterinaire zorg aan paarden en recreatiedieren.

Bijlage 1: Vergelijking tussen Groene Sector en Agrofoodcluster

Agrofood	Groene Sector	
	<i>Wel</i>	<i>Niet</i>
<i>Wel</i>	Landbouw Loonwerk Groothandel & veiling Voedingsmiddelenindustrie Veterinaire dienstverlening	Slachterijen Kunstmest e.d. Landbouwmachines en –werktuigen V+ G-machines en –apparaten Handelsbemiddeling landbouwproducten Handelsbemiddeling V+G-producten Speur- en ontwikkelingswerk landbouw Verhuur/ lease landbouwmachines
<i>Niet</i>	Dienstverlening veehouderij Dierenspecialzaak Paardensport en maneges Bos- en natuurbeheer Hoveniers/groenvoorziening Bloemendetailhandel Groene detailhandel	

Literatuur

- Agricola, H.J., *et al* (2010), *Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw*, Alterra, werkdocument 215, in opdracht van PBL, Wageningen, december 2010
- Backus, Gé, Eric ten Pierick, Michiel van Galen en Jakob Jager (2011), *Actualisatie ketenrendementen in de Nederlandse agribusiness: 2000-2009*, LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de, *et al* (2008), *Gevolgen ont koppeling slachtpremies voor de vleeskalversector*, LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de, *et al* (2010), *Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2010*, LEI-rapport 2010-105, Den Haag, december 2010
- Bont, Kees de, Gabe Venema en Arjan Wisman (2011), *Landbouw in Overijssel. Huidige situatie en ontwikkeling*, in opdracht van het Trendbureau Overijssel, LEI, Den Haag
- Ecorys (2010), *De toekomst van GLB en cohesiebeleid, consequenties voor Noord-Nederland*, in opdracht van de Provincie Friesland namens SNN, Rotterdam, mei 2010
- Florida, Richard (2002), *The Rise of the Creative Class*, Basic Books
- FNLI (2010), *De stille kracht. Route voorwaarts voor de Nederlandse levensmiddelenindustrie*, Rijswijk
- Jacobs, Dany, Patries Boekholt en Walter Zegveld (1990), *De economische kracht van Nederland*, Den Haag, SMO
- Leeuwen, M. van, T. de Kleijn, B. Pronk en D. Verhoog (2008), *Het Nederlandse agrocomplex*, LEI-rapport 5.08.01, Den Haag.
- Leeuwen, M. van, *et al* (2010), *Het Nederlandse Agrocomplex 2010*, LEI-rapport 2010-086, Den Haag, december 2010
- Oosterkamp, E.B., M.G.A. van Leeuwen, C.J.A.M. de Bont, J.H. Wisman en J.W. Kuhlman (2006), *Agrocluster Oost in beeld. Een onderzoek naar het belang van en de perspectieven voor het agrocluster in Gelderland en Overijssel*, LEI, Den Haag
- Porter, Michael (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, New York: Free Press
- Provincie Overijssel (2000), *Overijsselse Landbouw van 1950 tot 2000*, Zwolle
- Sniijders, Hendrik, Hein Vrolijk en Dany Jacobs (2007), *De economische kracht van agribusiness in Nederland*, Groningen/Den Haag, Ministerie van LNV
- Trendbureau Overijssel (2011), *De toekomst van de landbouw in Overijssel. Een discussiebijdrage*, Zwolle
- Vrolijk, Hein (2007), 'Varkens: Vleesgeworden Veerkracht', in: Sniijders et al. (2007)
- Vrolijk (2009), *VERGANE GLORIE of NIEUW ELAN? De economische kracht van de agribusiness in Noord-Nederland, in het bijzonder de provincie Groningen*, in opdracht van de provincie Groningen, CAB Groningen, maart 2009
- Vrolijk (2010), *Pionieren in de proeftuin - nieuwe teelten in de Veenkoloniën*, CAB, Groningen (in opdracht van de Agenda van de Veenkoloniën)